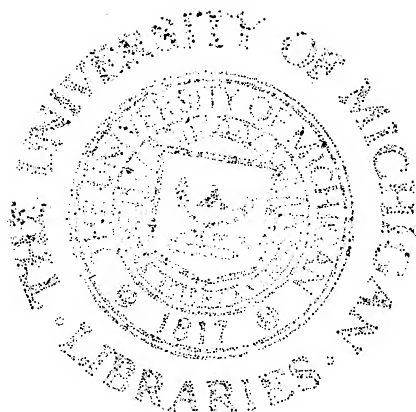
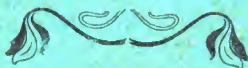

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

ՀԱՅ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

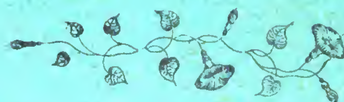
ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՒԵՐԱԹՂԹԵՐՈՎ

Է — ԺԸ ԴԱՐ

ԳՐԵՑ

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ

ՓԱՐԻՍ

Բազմալեզուեան Տպարան Բաւնաչեանի

3, ՍԻՄԱՐ ՓՈՂՈՑ

1906

ՀԱՅ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

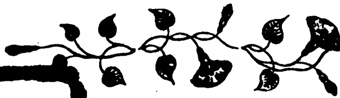
ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

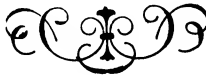
ՎԱՒԵՐԱԹՂԹԵՐՈՎ

Է — ԺԸ ԴԱՐ

ԳՐԵՑ

ՀԱՅԿ ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ

ՓԱՐԻԶ

Բազմալեզուեան Տպարան Բասմաջեանի

3, ՍԻՄԱՐ ՓՈՂՈՑ

1906

բն ,
չնոր-
կոպոսը,
ոչնչ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

Այս վերջին մի քանի տարիների պատմութեամբ զբաղուողն անշուշտ նկատել է, որ Հայերը քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը կորցնելով հանդերձ դարձեալ պատմական մի ազգ են կազմել եւ թէ՛ եւրոպական եւ թէ՛ ասիական պետութիւններում որոշ, յարգի եւ աչքի ընկնող դեր խաղացել։ Հայկական աղբիւրները՝ այս պատմական եւ գործնական կեանքի մասին մեզ շատ քիչ բան են տալիս, բայց կան աղբիւրներ ռուս լեզուով, որոնք շատ հարուստ են եւ թանկագին մեր ազգի նոր պատմութեան համար։

Անցեալ դարու սկզբից մինչեւ կէսը, մինչեւ 50-ական թուականները, լոյս տեսան մեր պատմութեան վերաբերեալ բազմատեսակ վաւերագրեր, որոնց հեղինակները ռուս եւ կամ այլ ազգից էին, իսկ միւս կէսում այդ ուղղութիւնը՝ կարելի է ասել՝ հետզհետէ հանգաւ, եթէ հաշուի չառնենք Կովկասեան Հնագրական Ընկերութեան նախագահ Բերժէի խմբագրութեամբ կազմուած բազմահատոր «Արձանագրութիւնները» (Акты археогр. коммиссіи), որի մէջ դրուած են ԺԹ-րդ դարու Հայոց պատմութեան վերաբերեալ վաւերաթղթերը։ Ես մտադրուել եմ ժամանակի ընթացքում հայերէնի փոխել բոլոր այդ ուղղութեան յօդուածները, թղթերը, առանձին ժողովածու կազմելու համար, որպիսիք են մեր մէջ արժ. Տէր Գիւտ Ա. քահանայի թանկագին «Դիւանները», եւ լրացնել հայկական դիւանի պակասը։

Հ. Տ. Ա.

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գաղթականութի՛ւն եւ գաղթականութի՛ւն, ահա այն կործանիչ տարրը, որ իր անխիղճ ճիրաններում քամել ոչնչացրել է հայ ժողովըրդի տունը, տեղը, սիրտը, արիւնը եւ դեռ ոչնչացնում է։ Ճընշուած, նեղուած չորս կողմից Հայոց երկիր թափուող վայրենաբարոյ թշնամիներից, հայ ժողովուրդն իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը կորցընելուց յետոյ՝ ստիպուած էր թողնել ինչ որ իրն է, սեփականն է, ազգայինն է եւ գնալ ընկնել օտարի գիրկը, այնտեղ միայն որոնելով հանգիստը։ Հայն մինակ չէր գնում, նա վերցնում էր իր հետ իր ընտանիքը եւ պապական դաւազանը ձեռքին արագ արագ փախչում՝ հեռանում հայրենիքից ճիշտ այնպէս ինչպէս Ղովտը Սոդոմ-Գոմորից։ Ո՛ր երկիր կամենաք ասացէք, միեւնոյնն է, հայ գաղթականին կը գտնէք. Վանեցի չոլախը Չինաստան է հասել, կարծեմ փաստեր աւելորդ են։

Հիւրընկալող երկիրը միշտ բարի չէր դէպի այդ խեղճերը, եւ մի կրակից փախչողը շատ անգամ ընկնում էր աւելի թեժացած կրակի մէջ, այրւում, ոչնչանում, մոխիր դառնում եւ դարերից յետոյ հասած անշունչ յիշատակարանը միայն վկայում էր, որ Հայկեան ազգից մի խեղճ էլ այդ տեղ է բնակուել։

Մենք ունենք մեր ազգի ցաւալի գաղթականութեանց պատմութիւնը։ Կլանող երկիրը Լեհաստանն է, ուր Տէր Պօղոսեանը Տէրպիլովսկու փոխուեցաւ, Յովհաննիսեանն էլ Եանովսկու, Վանովսկու եւ Իվանովըսկու. էլ չենք խօսում Տէրմիկելովիչների եւ Տէր Մկրտիչովիչների մասին...

Հարեւանցի կերպով ասենք, որ հայ գաղթականները մեծ մասամբ դիմեցին Լեհաստան եւ այնտեղ էլ ոչնչացան։ 1350 թ. երբ Կազիմիր երրորդ Լեհաց թագաւորը տիրապետեց Լեմբերգ կամ Լվով քաղաքին, գովելով հայ վաճառականների առեւտուրը՝ կրօնի ազատութիւն շնորհեց նրանց, սակայն Հայն Հայի տակը փորեց եւ Նիկոլ եպիսկոպոսը, որ աւելի յետագայ ժամանակներումն էր ապրում, կարողացաւ ոչնչ

ցընել իր հաւատակից ազգակիցներին ։ Այս մասին Թող խօսէ «Բանի միութեան» հեղինակը․ սակայն ես յիշեցի այս, որպէս զի գիտենանք, որ Լեհաստանը Հայերին փնտրեց․ ուրիշ և անհիւրընկալ չը գտնուելով հանդերձ, իր մթնոլորտում խնդրեց Հայութեան հաւատոյ ուղին ու ծուծը և ստեղծեց աւելի ջերմեռանդ մի լեհահայ համայնք ։

Սակայն այդքան անխիղճ չէր Ռուսիան ։ Իսկ Բեսարաբիայի երկիրն աւելի բարեխիղճ գտնուեցաւ ։

Ե՞րբ մտան Հայերը Ռուսաց երկիր, — մենք չը գիտենք, միայն այսքան անենք, որ ԺԱ. դարու մատենագիր Արիստակէս Լաստիվերցին ճանաչում է «Ըռուզ» ազգին ։

Հայն եղել է միշտ ճարտար վաճառական և կը լինի, քանի որ նա գոյութիւն ունի․ ահա՛ գաղթականներն իրենց կեանքն անց են կացրել այդ ասպարիզում և շատ երկիրներում արտօնութիւններ ստացել․ այդ երկիրներից մէկն էլ Ռուսիան է, որտեղ մեր պապերը մեծ դեր են խաղացել ։ Տեսնենք ի՞նչ ճանապարհներով ։

Մեր մատենագիրներն յաճախ տալիս են ազգ և երկիրն Բուլղարաց ։ Այս երկիրը գտնւում էր հին Հայաստանի հիւսիսային կողմ, և գիտնական աշխարհն արդէն որոշել է, այդ երկրի տեղը․ դա այն երկիրն է, որ մի ժամանակ կոչւում էր Վոլգար և բնակիչներն էլ Վոլգարներ, որոնք բնակւում էին Վոլգա գետի ափերի մօտ այժմեան Սամարան և Կազան քաղաքների միջև ։ 370 թ. այդ երկիրն ենթարկուեցաւ Գոթաց յարձակման, իսկ 390 թ. Հոներն ողողեցին այդ երկիրը և երկար մնացին այդտեղ իբրև տիրապետող ազգ ։ Հայերը երկար ժամանակ գործ ունեցան այդ ազգի հետ և երևի հէնց հնումն գաղթեցին ։ Այս դէպքում պէտք է կարծել, որ Հայերը Աղուանից երկրով Ճորայ պահակով դուրս են գնացել դէպի Բուլղարիա կամ Վոլգարաց երկիր և այնտեղ մնացել ։ Ռուս պատմաբան Կարամզինն ասում է, որ Վոլգայի Բուլղարների հին մայրաքաղաքի աւերակներում բազմաթիւ հայ արձանագրութիւն կրող գերեզմաններ են գտնուած, որոնցից մի քանիսը Զ. և Թ. դարուն են վերաբերում․ մի և նոյն տեղ գտնուած են նաև հայկական դրամներ ։ Նոյն պատմաբանի ասելով «90 վերստ Կազան քաղաքից հեռու, Վոլգայից 9 վերստ՛ վրայ գտնուեցան ԺԲ. դարու հայկական արձանագրութիւններ. Հաւանականաբար Հայերը, որոնք վաղուց հետէ հռչակուած են վաճառականութեամբ, պարսկական և այլ տեսակ ապրանքներ փոխանակում էին ռուսական մորթու և այլ կաշիների հետ ։ Այս արձանագրութիւնները 1722 թ. կազանցի հայ Յովհաննէս Բարսեղեանը թարգմանեց Պետրոս Ա. արքայի համար ։»

1062 *թ. Մեծ իշխանների հրավարտակներով կանչուած էին Հայեր, որոնք կոչւում էին «Նամեխովքի», որպէս զի օգնեն Կիեւի երկրին Լեհերին դուրս քշելու ։ Սրանք կանչուած էին այն պայմանով, որ երբ*

տարուց յետոյ արձակուրդ պիտի ստանային եւ ազատ իրաւունք ունենային Ռուսաց երկրում բնակուելու. ըստ իրենց ցանկութեան։ Ռուս հայագէտ պատմաբան Ս. Ն. Գլինկին իր երկհատոր «Հայոց Պատմութեան տեսութիւն» գրքում (տպ. Մոսկուա 1833 թ.) ասում է, որ ժամանակին ոչնչացրել է այս կոչական եւ արտօնատուր հրովարտակի իսկականը եւ մնացել է միմիայն հայերէն թարգմանութիւնն (°)։

Կարամզինի ասելով՝ «Վլադիմիր Մոնոմախի (1113-1125 թ. էր իշխում) ժամանակ Կիեւում իրենց հմտութեամբ նշանաւոր էին հայ բժիշկները»։

Մի ուրիշ տեղ. «Նովգորոդեան իշխանութեան պետ Ալէքսանդր Աբակումովիչը (1367 թ.) կոտորեց բազմաթիւ Թաթարներ, Հայեր...»

Ս. Ս. Բօգուշը իր «Տաւրիոյ պատմութեան» մէջ (տպ. Ս. Պետերբուրգ 1806 թ. հատոր Բ. էջ 176-177) մի յիշատակութիւն է անում. — Երբ Թաթարները տիրեցին 1262 թ. Հայաստանին, գաղթեցրին բազմաթիւ բնակիչներին Աստրախանի եւ Կազանի միջեւ ընկած երկիրներ. այստեղ սրանք երկար տանջուելով սկսեցին դիմումներ անել Կաֆֆայի գաղթականներին խնդրելով թոյլտուութիւն, որ իրենք էլ նրանց մօտ բնակութիւն հաստատեն։ Նրանց տեղաւորեցին Ղարասու-Բազար եւ Սուդաղի միջեւ. առեւտրականներն ու արհեստաւորներն տեղաւորուեցան Հին Ղրիմում, որը իրանց լեզուով Ղազարաթ անուանեցին. Կաֆֆայում էլ բնակութիւն հաստատեցին եւ այնտեղ իրենց բնակավայր թաղը ամուր պարիսպներով պատեցին, որպէս զի պաշտպանուեն Թաթարաց արշաւանքներից։ Մի ուրիշ տեղ էլ ասում է (Բ. հատ. էջ 403). — Հայերը Արարատեան լերան Հօգեւոր Վարչութեան իրաւասութեան ներքոյ էին. Նրանք քրիստոնեաների մէջ ամենաբազմաթիւ տարր էին կազմում եւ ունէին երկու եպիսկոպոս առաջնորդ, որոնք նշանակւում էին Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքի կողմից։ Դրանցից մէկը կառավարում էր Կաֆֆայի արեւելեան երկրում մինչեւ Չերքեզիոյ Կէնի քաղաքը եղած Հայերի եկեղեցիները, իսկ միւսի թեմը Բախչի-Սարայից մինչեւ Դնեստր գետի վրայ եղած Կաւշան, այսինքն Ղրիմի ամբողջ արեւմտեան մասը։

Մենք իսկապէս առաջ բերինք այստեղ այն յիշատակագրութիւնները, որոնք վերաբերում են այժմ Ռուսաց հովանաւորութեան տակ գտնուած երկիրներին։ Այստեղից մենք այն եզրակացութեան ենք գալիս, որ Հայերը վաղուց արդէն յարաբերութիւն են ունեցել Հիւսիսականների հետ, որին ապացոյց են նաեւ մեր մատենագիրների վկայութիւնները։ 862 թ., այն է Թ. դարում արդէն երեւաց ռուս ազգը եւ հետզհետէ տարածեց իր հզօր թեւերը դէպի հեռաւոր Սիբիրը, Կովկասը, Ասիայի խորքերը ... եւ աւելի ու աւելի ծանօթացաւ Հայութեան հետ, մինչեւ որ 1827-ին «Հնչեց Ռուսաց զէնքը Արարատի բարձունքների վրայ եւ

Հայաստանի ազգին ու իր զինուորներին օգնութեան համար»։ 1709 թ․ Հայերը գրում էին Պետրոս Մեծին․ «Արի քո զօրքով եւ մենք կապս-տամբուենք, ոտի կելնենք»։ Հայերը կատարեցին իրենց խօսքը, միայն Ռուսաց զօրքը ուշ եկաւ — հազիւ 100 տարուց յետոյ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մենք խօսեցինք Բուլղարների մասին, եւ պէտք է դրանց երկրում որոնենք մեր ուզածը, որովհետեւ այդ երկիրն է միջնորդի դեր խաղացել։

Երբ Բագրատունեաց հարստութիւնը կորցրեց իր թագը, երկիրն աւերուեցաւ, եւ նենգ Յոյներից ոտնակոխ եղած երկիրն Ալփ-Ասլանի արշաւանքով վերջնականապէս թշուառացաւ եւ Հայն դարձեալ ստիպուած եղաւ գաղթելու, նա ինքն էլ չը գիտէր ո՛ւր գնար։ Բաղդի ձեռքին խաղալիկ եղած Հայերը դէպի հիւսիս եւ հարաւ-արեւմուտք դիմեցին։

Անիի վերջին կործանման համար Ղազար Չամչեանն ասում է, որ նա կործանուեցաւ շարժից, որովհետեւ այդպէս էր ասել Յովհաննէս Երզնկացին, բնակիչները փախան Ջուղայ, Կաֆայից ծովեզրեայ քաղաքներ, Վան, Սիս, Ագ-Սէրայ, որ Աժտէրխանի մօտ է, Քէֆէ եւայլն։ Աբրահամ Կրետացի պատմաբան կաթողիկոսն իր «Պատմութիւն Անի քաղաքին» յօդուածում ասում է Յովհաննէս վարդապետի համար. «Եւ 'ի վերայ բարձր բլրի միոյ՝ եւ անէծ զքաղաքն. եւ կրկնեաց ծունր ածելով եւ ասէ. Տէ՛ր, այլ ոչ լինիմ երաշխաւոր. այսուհետեւ զոր ինչ կամիս՝ այնպէս արա». յանկարծ, ասում է, «էջ սաստիկ բարկութիւնն Աստուծոյ եւ սկսաւ քաղաքն շարժիլ՝ եւ տապալել պարիսպքն. եւ զայն տեսեալ՝ հապճեպ ամենայն որք ընթացմամբ՝ փոյթ ընդ փոյթ բուռն հարեալ ամենայն որք 'ի ձեռաց ընտանեաց եւ զաւակաց իւրեանց, եւ տարաղէտ եղեալ վարեցան. թողլով զքաղաքն եւ զեկեղեցիսն եւ զոսկեզօծ պալատսն եւ զծաղկաւէտ դաշտս իւրեանց, գնացին որպէս փախստական. Ճողոպրեալ կէսքն 'ի Ջուղայ, եւ կէսքն առ եզերս Կափայից ծովուն, եւ ոմանք 'ի Վան եւ այլքն 'ի Սիս. իսկ այնք՝ որ անցին ընդ ծովն Կափայից՝ գնացեալ յարեցան յազգն Նեմոզաց, որ է Մողոլ, զոր Թաթար ասեն. եւ առեալ հրաման 'ի Թաթար խանէն, բնակեցան ի Աղսարայ կոչեցեալ վայրի, որ մերձ է Աժտէրխանու...» (Տես Աբրահամ Կրետացի, տպ. Էջմ. 1870 թ. էջ 108-109)։ Այս կործանումը սովորա-

բար ընդունում են 1319-1320 Թուականին, ուրեմն և այդ թուականներին Հայերն անցել են Աստրախան։ Աստրախանում տպուած «Բերականութիւն Հայկայ լեզուին» գրքի յիշատակարանում (տպ. Աստր. 1798 թ.) ասուած է. «Բազմութիւն Հայ ազգի բնակչաց Անւոյ, ցրուեցան եղեալ յերկրէն իւրեանց 'ի սար աշխարհ, բազումք ի նոցանէ եկեալ հասան 'ի կողմանս երկրին Աժդերխանու և գտեալ անդ զայլ ևս Հայս 'ի բազմաց հետէ եկեալս, բնակեցան աստ և յայսմիկ աշխարհի»։ Համարեա' մի և նոյն խօսքերն են գրուած և Տփխսում 1846 թ. հրատարակուող «Կովկաս» կազէթայի N° 46ում. էջ 178։

Այստեղից երեւում է, որ վերջին գաղթականութիւնների կեդրոնն Աստրախանն էր։ Այս նահանգը հնումը մերթ այս և մերթ այն վայրենի ու կիսավայրենի ազգերի ձեռքին է եղել և պարբերաբար այս ու այն ազգի յարձակման ու ասպատակման է ենթարկուել։ Այդ նահանգի գլխաւոր քաղաքն կոչւում էր Ատէլ (տես ռուս. Զինուորական Համրագիտակ. հատոր Ա. էջ 619. տպ. Պետերբուրգ 1852 թ.)։ Թ. դարու վերջումը այժմեան Աստրախանի նահանգը երեք ազգերի մէջ էր բաժանուած. Վոլգայի աջ ափը մինչեւ Մանըչա գետը Խազարներին էր պատկանում. այս գետի ձախ ափի երկիրը և Կասպից ծովից մինչև Ուրալ եղած երկիրը պատկանում էր Խվալիսներին, իսկ աւելի հիւսիս Վոլգայի ափերը՝ Պեչենեգներին։ Թաթարաց կամ Մոնղոլաց արշաւանքների ժամանակ Աստրախանը մի տեսակ արշաւախմբերի կայքի դերը կատարեց և վերջ ի վերջոյ Թաթարները բնակութիւն հաստատեցին Վոլգայի ափերի վրայ և հիմնեցին Կազան քաղաքը, նորոգեցին Ատէլ քաղաքն և կոչեցին Աստրախան։

Հայերը հեռահետէ գալով այդ երկրումը բնակութեան նպատակով՝ շատ մեծ արգելքների հանդիպեցան, որովհետեւ իշխող Թաթարները շատ էին նեղում նրանց և վերջապէս գլխաւորն այն էր, որ վաճառականութեան համար յարմարութիւններ չըկային. իսկ Հայերի միակ պարապմունքն այդ էր. ուստի և այդ անտանելի լծին չը դիմանալով 1331 Թուականին չուեցին Աստրախանից դէպի Ղրիմ, ուր իրենց եղբայրներն համեմատաբար աւելի լաւ դրութեան մէջ էին։ Նրանց գլխաւոր գաղթատեղին էր Քաֆա կամ Քէֆէ քաղաքը (տես Աբր. Կրետ. էջ. 109)։ Զնայած այս գաղթին, այնուամենայնիւ սակաւաթիւ Հայեր մնացին Աստրախանում, որոնց մասին մենք քիչ յետոյ կը խօսենք։

Ռուսաց պետութիւնը վաղուց արդէն ծրագրել էր դուրս քշել իր հարեւան Թաթարներին իրենց սահմաններից, ոչնչացնել Տմուտարականների իշխանութիւնը, բայց հարկաւոր էր հզօր կամքի տէր առաջնորդ և դա եղաւ Իօան Դ. Խստաբարոյ ցարը և ամբողջ Ռուսի ինքնակալ մեծ իշխանը։ Նրա ժամանակը Ռուսաստանի համար մի նոր դարեշրջան էր և Իօան Խստաբարոն, որի առաջ դողում էին ժամա-

նակալից ուս բարձրաստիճան պաշտօնեայք, որի հրամանի անկատար Թողնողը կախաղանի բաժին էր լինելու. վերջնականապէս որոշեց քը-շել Վոլգայի՝ Ռուսաց մայր գետի ափերից յանդուգն Թաթարներին։ 1547-ին Իվանի զօրքը շարժուեցաւ դէպի Կազան, իսկ 1549 թ. ինքը բազմամարդ զօրքով շարժուեցաւ դէպի Վոլգայի երկիրները։ Առաջին անգամ գնացած զօրքն մեծ աւեր ու կոտորած գործեց, սակայն երբ ինքը գնաց, քաղաքը պաշարած ժամանակ մեծ անձրեւներից ու տարափից ստիպուած եղաւ յետ նահանջելու։ Սակայն պատերազմներն չընդհատ-ուեցան. 1552-ին Կազանն արդէն Ռուսաց ձեռքին էր եւ այժմ հերթն հասաւ Աստրախանին. 1557 թ. այդ քաղաքն էլ վերջնականապէս Ռու-սաց ձեռքն անցաւ, ու այն օրուանից կոչուեցաւ Աստրախան, իսկ մեր տարեգրութեանց մէջ՝ Հաշտարխան, Աժդէրխան եւ Համդարխան։

Ռուսաց Աստրախանին տիրելու լուրն հասաւ Լվով, Քէֆէ եւ Ղրիմու այլ հայաբնակ տեղեր եւ կամաց կամաց այն Հայերը, որոնք մի ժամա-նակ այդ երկրում էին բնակուել եւ գիտէին երկրի վաճառաշահ լինելը, դիմեցին նորից դէպի Աստրախան եւ այլ եւ այլ տեղերում բնակութիւն հաստատեցին։

1635 թ. Աստրախանում հինգ տուն Հայ կար, իսկ շատ Հայեր էին գալիս առեւտրական գործերով Աստրախան, որոնք իրանց մասին լուր հասցրին Էջմիածին, նկարագրելով նրանց թշուառ վիճակը եւ որ գըլ-խաւորն է առանց հոգեւոր մխիթարութեան լինելը։ Ս. Էջմիածնի հա-մար այդ տարիներն աւելի բաղդաւոր էին քան մի որ եւ է ուրիշ ժամա-նակ։ 1633 թ. յունուար 13-ին ազգի եւ հոգեւորականների հաճու-թեամբ կաթողիկոս օծուեցաւ Փիլիպպոսը, որին հարկաւ Ծիածաղ մակա-նուն պէտք է տալ։ 1635 թուականին եղած Տաճկա-պարսկական պա-տերազմներից նիւթապէս քայքայուած Էջմիածնին մի գործոն ձեռք էր հարկաւոր, որովհետեւ վանքումն եղած փայլուն շինութիւնները բոլո-րովին խարխուլ դրութեան մէջ լինելով, ոչ միայն նորոգութեան այլ եւ վերաշինութեան կարօտ էին եւ Փիլիպպոսը վերանորոգեց, վերաշինեց։ Փիլիպպոսը ոչ հասարակ եկեղեցաշէն հայրապետներից էր եւ արթուն աչքով հսկում էր իր հօտին։ Լսելով Աստրախանի Հայերի վիճակը նա անմիջապէս նրանց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ եւ յորդորեց եկե-ղեցի շինելու. սակայն ի՞նչ կարող էին անել հինգ տուն աղքատ հայ վաճառականները. 'ի հարկէ ոչինչ։ Փիլիպպոս հայրապետը ստիպուած էր այլ միջոցների դիմելու։ Նա գտնում էր, որ առաջին մխիթարու-թիւնը պէտք է Էջմիածնից ուղարկել. հարկաւոր էր մի քարոզիչ, որ շրջէր Աստրախանի ու Կազանի նահանգում ցրուած Հայերի մէջ, ժո-ղովարարութիւն անէր եւ Վեհի այդ գեղեցիկ միտքն 'ի կատար ածել։ Եւ ահա Հայրապետն երեք կոնդակ արձակեց, մէկը յանուն Աստրախանի հայ բնակիչների. «զի յուսացեալ յԱստուած ձեռն արկցեն շինել զեկե-

գեցի», մեւսը առ Թագաւորն Ռուսաց Միխայէլ Ֆէօդորովիչն, որի մէջ գանգատւում է, որ Աստրախանի Հայերին հրաման տայ եկեղեցի շինելու. իսկ երրո՞րդը. երրորդը յանուն նոր նշանակուած նուիրակի. այդ նուիրակը նշանաւոր Ոսկան վարդապետն էր. (Կովկաս, 1846 Թ. № 47)։

Ոսկան վարդապետը մեծ դեր է խաղացել մեր տպագրութեան գործում։ Նա թէպէտ Երեւանցի էր կոչւում, սակայն ծն. Սպահան քաղաքում 1615 Թ., ուրտեղ նա աշակերտեցաւ Խաչատուր վ. Կեսարացուն եւ Մովսէս կաթողիկոսի հետ Էջմիածին եկաւ, ու կուսակրոն քահ. ձեռնադրուելով նորից Սպահան անցաւ։ Յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսը թէեւ նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց, սակայն Ոսկանը Մեծ Վարդապետից օրինակ առնելով՝ իւրն ընդ միշտ «Վարդապետ» կոչեց։

Ոսկանը Էջմիածնում եղած ժամանակ ծանօթացաւ Պաւլօ Պիրոմալլի Դոմինիկեան կրօնաւորի հետ եւ նրանից լատիներէն սովորեց (*)։

Ահա այս Ոսկան վ. ճանապարհ ընկաւ դէպի Աստրախան Վեհի պատուէրը ճշտութեամբ կատարելու։ Սա Ռուսաստանի առաջին նուիրակն էր եւ այդ ժամանակից սովորութիւն եղաւ նուիրակ ուղարկելու Ռուսաստան, միայն յետագայ նուիրակներն յաճախ կոչւում էին Ռուսաստանի եւ Հնդկաստանի։

Ռուսաց ինքնակալն եւ Ռոմանովի Հարստութեան հիմնադիր Միխայէլ Ֆէօդորովիչ Թագաւորն սիրով կատարեց Հայոց կաթողիկոսի խնդիրը, եւ բարձրագոյն հրովարտակով հրամայեց Աստրախանի Վոեվոդային (Զօրապետ, որ մի տեսակ շրջանի կառավարիչի դեր էր խաղում) յայտնել տեղւոյն Հայերին բարձրագոյն հաճութիւնը եկեղեցի շինելու մասին։ Ոսկանն էլ կատարեց իր պաշտօնը եւ ինչքան ժող վում էր նուէրներ, անմիջապէս ուղարկում էր Աստրախանցոց։ Այդ մի եւ նոյն ժամանակներ մի ինչ որ եպիսկոպոս գնաց Աստրախան. թէ ո՛վ էր, նա մեզ յայտնի չէ, բայց հաւանականաբար Տաճկաստանի եպիսկոպոսներից պէտք է լինէր. որովհետեւ Ղրիմում այդ ժամանակներ Տաճկահայ եպիսկոպոս առաջնորդներ կային եւ Ղրիմն էլ երկու թեմի էր բաժանուած։ Սրանք հաւանականաբար այցելում էին նաեւ այլ քաղաքների Հայերին, որովհետեւ Քէֆէից արեւելեան կողմ բաւական մեծ թիւ կար։ Այս եպիսկոպոսն էլ նպաստեց գործին, եւ 1640 Թ. շինեցին մի փայտեայ

(*) Ոսկան վ. յետոյ իր եղբօր Աւետիս վաճառականի հրաւիրմամբ Ամստերդամ անցաւ եւ անդ հաստ. 1662 Թ. ուր մի շարք բազմածախ գրքեր տպագրեց, ի թիւս այլոց Աստուածաշունչ, Առաքել Դաւրիժեցու պատմագրութիւնը, Խորենացու աշխարհագրութիւնն ու Աղուէսագիրք եւայլն։ Մանրամասն տեղեկութիւններ տես «Յուշ. Երեւելի արանց» հատ. Բ. — Ոսկան Վ.

եկեղեցի յանուն ս. Աստուածածնի։ Շնորհիւ այս եպիսկոպոսի շուտով քահանայ եւ սարկաւագ էլ ունեցան Աստրախանցիք։ Փիլիպպոս եւ յաջորդ Յակոբ կաթողիկոսների Աստրախանցիներին տուած զանազան բարիքներն ու շնորհները այնքան մեծ էին, որ եկեղեցում սրբոց անուններն յիշելիս երկար ժամանակ ասում էին եւ կարծեմ դեռ այժմ էլ այդ սովորութիւնն չի վերացել՝ «եւ սրբոց Գրիգորիսեանց եւ Ներսիսեանց, եւ Փիլիպպոսի եւ Յակոբայ՝ հովուաց եւ հովուապետաց Հայաստանեայց, եղիցի յիշատակ 'ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք»։

Հայոց Հայրապետի այս ուշադրութիւնն մի առաւել սերմ էր, որ ընկաւ այդ հողի մէջ, շուտով ծիլեր արձակեց եւ ճիւղաւորուեցաւ։ Այն օրուանից, երբ եկեղեցի շինուեցաւ, Աստրախանը դարձաւ մի տեսակ հայութեան կեդրոն եւ հայ վաճառականներն սկսեցին կապուել այդ քաղաքի հետ։ Ինչպէս Պարսկաստանից, այնպէս էլ Պարսից ձեռքը գտնուած միւս երկրներից կրօնաւոր այցելուներ երեւացին, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ Էջմիածնից, Գանձասարից եւ այլ տեղերից։ Պարսկաստանի հայ վաճառականները տեսնելով, որ Աստրախանի Հայերն արդէն կանոնաւոր առեւտուր են բացել, սկսեցին յարաբերութիւն եւ այս անգամ Աստրախանն արդէն փոխանակ մոնղոլական յարձակումների, դարձաւ հայ վաճառականական առեւտրական ուղիների կեդրոնատեղի։

Անցնենք մենք այդ վաճառականութեան։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ինչպէս յիշեցինք, Աստրախանը վաճառականութեան կեդրոն դարձաւ եւ Պարսկահայերն էլ կապուեցան այդ քաղաքի հետ։ Այժմ հարեւանցի կերպով ծանօթանանք թէ ինչպէս ծագեց հայ վաճառականութիւնը Պարսկաստանում։

1585 թ. Պարսկաստանում թագաւորեց Շահ-Աբաս Ա. Մեծը, որ նշանաւոր է Սէֆէվիեան հարստութեան մէջ իբրեւ վերածնիչ, իր երկրի սահմաններն ընդարձակող եւ որ գլխաւորն է իր երկիրն բարեկարգող եւ Հայաստանն աւերող։ 1602-1617 թուականների ընթացքում նա նորից ձեռք բերեց այն երկիրները, որոնք մի ժամանակ Պարսկաստանին էին պատկանում (տես Պետրոս Մեծի յարաբ. Հայ ժողովրդի հետ, էջ Դ, ռուս. տպ. Պետերբուրգ 1898)։ Նրա արշաւանքի ճանապարհն էլ դժբաղդ Հայաստանն էր. եւ որովհետեւ մեծ մասն արդէն Տաճկաց ձեռ-

քին էր, ուստի եւ հարկաւոր էր վերստին տիրել այդ երկրին։

Մի զարհուրելի միտք ծագեցաւ այդ մարդու մէջ, որի նման դէպքերն շատ քիչ կան պատմութեան էջերում. —

Հարկաւոր էր իր պետութեան ապահովութիւնը, եւ Շահ-Աբասն մտածեց ամայացնել Հայոց երկիրն, որպէս զի Տաճիկներն նախ քան իր երկիր մտնելը ստիպուած լինեն անապատներով անցնելու։ Շահին ըղձակատար եղաւ Վրացի հաւատուրաց Ամիրգունայ խանը, եւ մինչեւ Ջղալօղլու Սինան փաշան գալիս էր 'րա դէմ, Շահը հրամայեց Արարատեան երկրի բոլոր բնակիչներին ժողովել Երասխ գետի ափին։ Կանչուած էին Ջուղայի հայ իշխանները, որոնք անհագին հարստութեան տէր մարդիկ էին եւ նոյն իսկ Եւրոպայի հետ առեւտրական յարաբերութեան մէջ էին։ Առաքել Դաւրիժեցին նկարագրում է թէ ինչպիսի պատիւներով ընդունեց Շահ-Աբասին Խօջայ Խաչիկը, որը զարմանք պատճառեց նոյն իսկ Շահին։ Բնական է, որ Շահին պիտի գրաւէր հայի ընդունակութիւնը, եւ նա հաւատացած էր շնորհիւ նրանց՝ բարելաւել իր երկրի վաճառականութիւնն։ Հայ իշխանները որոնք կանչուած էին, իրենց գլուխն ունէին Տէր Յովհաննէսին։ Շահն ասում էր, որ պէտք է նրանց տեղափոխէ, իսկ պատերազմից յետոյ նրանք կրկին կը վերադառնան իրենց երկիրը։ Հայերը խորհուրդ տուին չ'անելու, ասելով որ աշուն է եւ ժողովրդի համար դժուար է, հարկաւոր է ձմեռել։ Սակայն նա անողոք գտնուեցաւ եւ իր իշխաններին հրամայեց անմիջապէս կատարել։ Հայոց ՌԾԴ (1605) թուականին էր կատարւում այս ազգային մեծ եւ կործանիչ գաղթը։ Առաքել Դաւրիժեցին ասում է. «Զոմանս մահու հարուածով զանելով, եւ զոմանց զունչս եւ զականջս հատանելով եւ զոմանց զգլուխն կտրեալ 'ի ձող ցցէին, որպէս զեղբայր Առաքել կաթողիկոսին, որում անունն էր Յօհանջան, զսորա եւ զայլոյ ուրեմն ամն զգլուխս կտրեցին եւ 'ի ձող ցցեցին յեզր գետոյն Երասխայ.» (Առաք. 1896. Էջմիած. էջ 42)։ Ժողովրդին ծեծում էին, նեղում եւ ստիպում անցնել գետով։ Շատ քիչ նաւեր կային, ուստի եւ ժողովուրդը վայնասուն՝ լաց ու կոծ բարձրացնելով թափուեցան Երասխի մէջ. խեղդուողներուն գոչը, կականքն, մռմռումն, ճիչերն, վայերն ու հառաչանքներն գլրգացնում էին երկինք եւ խեղդւում կորչում անհետ։ Ժողովրդին քշում էին խորտ ու բորտ ճանապարհներով, որպէս զի Օսմանեան զօրքն չը գտնէ նրանց եւ ետ չը խլէ։ Ահա այս նեղութիւններով գնացին նրանք դէպի Խորասան։ Մէջ բերենք այստեղ ժամանակակից Ստեփան վարդապետի ողբն այս հրէշային գաղթականութեան մասին.

Ափսոս քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան եղաք անմեղ անխորհուրդ,
Գերի գնամանաք դէպ 'ի Խորասան
Քաղցած ու ծարաւ, ակլոր թշուառական։

Խարբեր ու խոզար ցաւի դիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրէն ոտ դուրս չը դրաք.
Խիմի ձեր խոր մոր գերեզման թողաք,
Տըներն ու ժամը ուրիշին տուաք։

Էս սիրուն դաշտերն, մեծ մեծ քաղքըներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր չէն գեղերն,
Ո՞ւմն աք թողման դուք որ գնամանաք,
Ինչպէ՞ս կը լընի որ մոռանում աք։

Վախում ամ էնպէս մաքերնուցդ ընկնի,
Ինչքան որ ողջ աք՝ մաքերնուդ չընկնի,
Եարի ձեր որդւոց թոռանց պատմեցէք,
Ինչպէս խայրենիքն քանդած թողեցիք։

Մասիսի անունն, Նոյայ տապանի,
Արարատ դաշտի. սուրբ Էջմիածնի,
Մեր Խոր Վիրապի, սուրբ Գեղարդ. Մուղնի,
Զմոռանան մինչ 'ի օրն դատաստանի։

Աչքս կուրանար, չինքըս կտրուէր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էնպէս չը տեսնէր,
Թէ մեռած էի, ինձ երանի էր,
Քան թէ կենդանի՝ աչքըս բաց տեսնէր։

(Բազմավէպ, 1847, էջ 95)։

Այս թշուառութեան ենթարկուեցաւ նաև բազմամարդավայր և հարուստ Ջուղայ քաղաքն, որ, ինչպէս ասացի, ժամանակին Հայոց աշխարհումը միակն էր։ Ջուղայեցիք գնացին Պարսկաստան. Շահ-Աբասից առանձին արտօնութիւններ ստացան և հիմնեցին Սպահան մայրաքաղաքի մօտ Նոր Ջուղան, որը փոքր ժամանակում համարեա նոյնպիսի հռչակ ստացաւ, որպիսին էր Հին Ջուղան։ Նոր Ջուղան կարճ ժամանակում վաճառականութեան կեդրոն դարձաւ, բնակիչներն անցան Հնդկաստան, ուր մինչև անգամ ակնական մարգարտի որսարաններ ձեռք բերին, հիմնեցին ընկերութիւններ, առևտրական տներ և կատարուեցաւ Շահ-Աբասի ցանկութիւնը։ Ահա նրանք էին, որ առաջին անգամ պարսկական ապրանքներով դիմեցին դէպի Եւրոպա։

Ջուղայի եւ Սպահանի հայ վաճառականների արտահանած վաճառքներն էին մետաքս, անպատրաստ մետաքս (ղաճ), մետաքսէ գործուածքներ, բամբակ. իսկ Ռուսաստանից դուրս էին տանում մորթեր սամոյրի, աղուէսի, քէշկի (բորբ), կզնաքիսի եւ այլ մանր մունր իրեղէններ։ Առեւտուրը կատարւում էր շատ սակաւ դէպքում դրամական հաշիւներով, այլ ուղղակի փոխում էին միմեանց հետ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Դարձեալ մեզ անյայտ է մնում Ռուսաստանում առաջին անգամ Հայերի վաճառականութիւն սկսելը, միայն մի աղբիւր, որ մեզ կարողանում է տալ այդ մասին տեղեկութիւն՝ դա Ռուսաց արխիւն է։ Այնտեղ էլ այնքան յայտնի է, որ գոնէ հայ վաճառականութիւնն պաշտօնական է ճանաչուած 1626 թ. մարտ 26-ին։ Այն ժամանակ, ինչպէս յայտնի է, գոյութիւն ունէր Ռուսաստանում Посольский Приказ — «Դեսպանական Ատեան», որի հիմնադիրն էր Իօան Դ. Ռուսաց թագաւորը։ Այս Ատենի պարտականութիւնը նոյն էր, ինչ որ այժմ արտաքին գործոց նախարարութեանը — յարաբերութիւն ունենալ օտար պետութիւնների հետ, կարգադրել այլ եւ այլ քաղաքական հարցերն եւ այլ։ Հայերն եկած լինելով օտար պետութիւնից — Պարսկաստանից, յարաբերութիւն ունէին այդ հաստատութեան հետ։ Ահա այդ Ատենի գործերի մէջ կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Մաքսական ատենից Դեսպանական ատեան ուղարկուած ցուցակ այն ապրանքների, որոնք բերուած են Մոսկուա հայ վաճառականների ձեռքով»։

Այսպիսով 1626 թ. մարտից սկսեցին վաճառականներ գալ Մոսկուա, բերելով ապրանք։ Թէ ո՞վ էր կամ ո՞վքեր էին այդ վաճառականները, մեզ յայտնի չէ, սակայն պաշտօնական սկիզբն այդ է։

1647 թ. մարտին Աստրախանի հայ վաճառական Թաւաքալեանը՝ որի սերունդներն դեռ այս օր էլ կան Ղզլարում, խնդիր ներկայացրեց Դեսպանական Ատենին խնդրելով որ իրեն թոյլ տրուի գնալ Ռուսիոյ այլ եւ այլ քաղաքներ եւ ապրանք տանել վաճառելու համար։ Ատեանն իրաւունք տուեց։

Պարսկաստանցի հայ վաճառականները լսելով այդ արտօնութիւնների մասին, ուրախացան եւ նրանց ընկերութիւնն, որ մասնաւոր յարա-
Գեան մէջ էր Աստրախանի հետ, որոշեց մի միայուն պայման

կնքել Ռուսաց պետութեան հետ եւ Թագաւորին էլ ներկայացնել մի ոսկէ հազուագիւտ եւ թանկագին նուէր, որպէս զի ցոյց տուած լինէին իրենց արտադրելի ապրանքների նախագաղափարը։

Ջուղայի Հայերի մէջ կային այնպիսի մաքուր գործ հանող ականագործ, արծաթագործներ ու ոսկերիչներ, որ նրանց ձեռագործն դեռ այսօր էլ զարմացնում է տեսնողներին։ Ահա այդ արհեստաւորներն ձեռակերտ գահաւորակն ուղարկուեցաւ Ռուսիա։

Սպահանի Հայ Վաճառականական Ընկերութիւնն արդէն վաղուց գոյութիւն ունէր եւ առեւտրական կապերով կապուած էր Հնդկաստանի հետ, նոյն իսկ Հնդկական քաղաքներում բաժանմունքներ ունէր։ Գըլխաւոր վաճառելիքներն էին մետաքս, մետաքսէ ու բամբակէ գործուածքներ, թանկագին ակներ եւայլն։ Նրանց քարաւաններն գնում էին մինչեւ հնդկական ու տաճկական ծովեզրեայ քաղաքներ, Բուխարայի կողմեր, Տփխիս, ուր վաղուց արդէն պարսիկ վաճառականներն սեփհական քարվանսարայներ ունէին։ Վրացերէն մի վէպիկի մէջ, որ կոչւում է «Կորած երեխայ», նկարագրուած է պարսիկ վաճառականների առեւտուրն։ Բնական է որ մեր երկիր, որ առանձին առեւտրական դիւրութիւններ էր ստեղծում, աւելի ցանկալի պէտք է լինէր Հայ Վաճառականական Ընկերութեան։

1641 թ. Պարսից Շահի մօտ արհեստական մասի կառավարիչ էր Յակոբ Յովհաննէս Ջուղայեցին, (որան Գ. Լէօն իր «Հայկական տպագրութեան» մէջ չփոթել է Յովհաննէս վարդապետի հետ)։ Սա Եւրոպա ճանապարհորդելով գրաւուեցաւ մեքենայական արհեստով եւ Պարսկաստան մի քանի դիւրութիւններ ու նոր մեքենաներ մուծեց, որոնցով օգտւում էր Հայ Վաճառականական Ընկերութիւնն։ Սպահանում առաջին անգամ տպագրութիւն մուծողն էլ սա էր եւ առաջին անգամ իր շինած տառերով տպեց ս. Պօղոսի թղթերը, եօթը գլուխ Սաղմոս, սակայն տպագրական թանաք չունենալու պատճառով թողեց Աստուածաշունչ տպելու միտքը։ Այս մասին բաւական տեղեկութիւն է տալիս Պետերբուրգի հայ տպագրութեան ժրաջան մշակ Յովհաննիսեան Յովսէփ սարկաւագն իր ռուս. լեզուով «Հայկական յիշատակարաններ» (Արմեանկիայ Պամեատնիկի. Ս. Պետերբուրգ 1897 թ.) գրքում։ Նրանից այդտեղից է վերցրել այդ Յակոբ Յովհաննէս Ջուղայեցու մասին նաեւ Ս. Ն. Գլինկին (հեղինակ «Ժողովածու Արձանագրութեանց», որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմութեան, Մոսկուա 1833-1838)։

Հայ վաճառականներն իրենց դեսպան ընտրեցին իրենց աւագագոյն վաճառականներից մէկի որդուն Խօջա Զաքար Սարհատեանին, եւ նա իր հետ վերցնելով էլի ինը հոգի՝ 1659 թուականի ամառը ծովով գնաց Աստրախան։ Օգոստոս 7-ին նա արդէն Աստրախանումն էր, ուր նա ծանօթացաւ տեղական հայ վաճառականների հետ եւ այս ներկայացու-

տեղւոյն իշխողներին՝ իշխան Լվօվին եւ Բեկլեմիշեւին. (այս մասին տես Ժողովածու արձանագրութեանց, էջ 63-67. հատոր Բ.), որոնց յայտնեց իր գալու պատճառն եւ դեսպանութեան մասին։ Իշխաններն նրան ապահովեցին եւ նա սեպտեմբեր 19-ին ճանապարհ ընկաւ դէպի Մոսկուա։ Յաջորդ տարւոյ մարտ ամսին նա արդէն Մոսկուայումն էր, ուր նոյնպէս ներկայացաւ Դեսպանական Ատեանին եւ յայտնեց իր գալու պատճառն։ 1660 թ. ապրիլ 12-ին նա բաղդ ունեցաւ ներկայանալու Ալէքսէյ Միխայլովիչ Թագաւորին եւ ներկայացրեց այն նուէրները, որ ուղարկել էր Սպահանի Հայ Վաճառականների Ընկերութիւնը։ Դրանք էին.

Դահաւորակ կամ գահ, ոսկով ու արծաթով պատած, ադամանդներով, մարգարիտներով ու յակինթներով զարդարած։ Գահի վրայ միայն 876 հատ այլ եւ այլ մեծութեան ադամանդ կար, մէկ լալ, 1223 հատ յակինթ, գահը պատած էր մախմուրով, որի վրայ դարձեալ երեք թել մարգարիտ էր անցկացրած, երկու կողմից երկու հրեշտակ, որոնք նոյնպէս մարգարիտներով էին զարդարուած։ Գահի վրայ հետեւեալ լատին արձանագրութիւնը կար.

Potentissimo et Invictissimo Moscovitorum
Imperatori Alexio, in terris feliciter regnanti,
hic tronus, summa arte et industria
fabrefactus, sit futuri in coelis et perennis
faustum felixque omen. Anno Domini 1659.

(Հզօրագոյն եւ ամենաանյաղթ Մոսկուայի ինքնակալ Ալէքսէյին, երկրիս վրայ բաղդաւորապէս թագաւորողին. այս մեծարժէք բազմաջան աշխատանքով կերտուած գահը թող լինի (նուէ՞ր) բաղդաւոր նախատեսութեամբ երկնագնաց անվերջ սքանչելեաց։ Յամի տեառն 1659։)

Բացի այս գահը ներկայացրեց նաեւ հետեւեալ նուէրները։ Խորհրդաւոր ընթրիքը պղնձէ տախտակի վրայ նկարած, ոսկէ մատանի ադամանդով, խորովելու՝ տապակելու արծաթէ աման, պարսկական տափակ արծաթեայ հեղուկամանով, հատուէտ իրեր, 15 չիչ Շահի գործածած չարափ, երեք չիչ վարդաօղի, 4 չիչ անուշահոտ օղի, մի չիչ նարնջի օղի, 6 մախալ արեւելեան անուշահոտութիւն, 12 ունի տատ. ոսկէ բարձունքով սազ կամ տաւիղ զարդարուած թանկագին քարերով, որի մէջ կայ շինուած մի թռնաքաման, դարձեալ երկու ադամանդազարդ ոսկէ մատանի, արծաթագործ արկղիկ կողպէքով թանկագին իրեր ....ելու համար, 1 1/2 փութ հնդկական խիժ։

Թագաւորն այս ընծաները ընդունելով, հրամայեց արքունիքից հոգալ Խօջայ Զաքարի բոլոր կենսական ծախսերն, իսկ Խօջային էլ հրամայեց հետեւեալ օրը իրեն ներկայանալ Դիւանատան Ատեանում։ Թագաւորը պատուիրեց իր մօտ հաւաքել ռուս նշանաւոր արհեստագէտներին եւ գնահատել տուեց գահը. նրանք դրին գին 22.589 ր. 60 կոպէկ։ Սա այնպիսի հրէշային մեծ գումար էր այն ժամանակ եւ այնպիսի արժողութիւն ունէր, որ այժմեան մի միլիօն րուբլուն հաւասար պէտք է համարել։ Ինչո՞ւ. ենք հեռու գնում, դեռ 50 ական թուականներին Տփխսում 2-3 հազար Նիկոլայի մանէթանոց արծաթ ունեցողն համարւում էր մեծ հարստութեան տէր։

Խօջայ Զաքար Սարհատեանն Թագաւորի պատուէրի համաձայն հետեւեալ օր ներկայացաւ Դիւանատան Ատեանին։ Այնտեղ նրան հարց տուեցաւ, թէ արդեօք կարո՞ղ է Ռուսաստան բերել Հնդկական ու պարսկական թանկագին ակներ, թութակներ եւ այլ թռչուններ, գազաններ եւ թէ ինչ եղանակով կարելի է Պարսկաստանից Ռուսաստան հրաւիրել գեղարուեստագէտներ, ոսկերիչ-արծաթագործներ, ակնագործներ եւ այլ տեսակ արհեստագէտներ։

Խօջան յայտնեց, որ իր հայրը նշանաւոր վաճառական է, Հնդկաստանից ամեն տեսակ քարեր է արտահանում, եւ որ ունի Ընկերութիւն, այլ եւ այլ պետութեանց մէջ գործակալներ եւ մեծ առեւտուր։ Յայտնեց նաեւ, որ գահը շինուած է Իսպահանում արքունի արհեստագէտների ձեռքով եւ եթէ հարկ լինի, դեռ դրանցից էլ աւելի լաւեր կարելի է շինել։ Թռչուններ բերելու համար խօսք տուեց, իսկ գազաններ բերելու գործը մի քիչ դժուար թուաց։ Յայտնեց նաեւ, որ շատ արհեստաւորներ կան եւ կաշխատէ Ռուսաստան ուղարկելու։ Այն էլ յայտնեց, որ եթէ 50 հազար րուբլու տապճակ (չափրախ, ձիու փոց) պատուէր տան, այն էլ կարող է շինել եւ այդ բոլորը նա կանէ 'ի սէր այն բանի, որ Ռուսաց թագաւորը քրիստոնեաների պաշտպանն է։ Թագաւորը հրամայեց յայտնելու իրեն բոլոր նուէրների գինը, սակայն Խօջայ Զաքարը հրաժարուեցաւ՝ խնդրելով թագաւորին, որ նա այդ բոլորն էլ ընդունի իբրեւ նուէր։ Սակայն թագաւորն այդ պատասխանով չը բաւականացաւ եւ, ինչպէս տեսանք, Մոսկուայի վաճառականներից իմացաւ գահի գինն, ուստի եւ խնդրեց Խօջային, որ նա յայտնէ գոնէ իւրենց ի՞նչ է նստել գահը. այն ժամանակ միայն Խօջան ասաց, որ 24.443 ր. 50 կոպէկ է նստել։ 'Ի արիտուր այս մեծարժէք նուէրների թագաւորն հրամայեց տալ նրան 4000 րուբլի արծաթ, 12,500 րուբլի պղընձէ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ իրաւունք տուեց Սիբիրական Ատենից 18 հազար րուբլու սամոյրներ գնելու պետական գներով, նոյնպիսի իրաւունք տուեց նաեւ այլ ապրանքների վերաբերեալ։

1660 թ. օգոստոսին արձակուրդի հրաման ընդունելով եւ անցաթուղթ

ստանալով, ուրախացած՝ նոյն ամսի 20-ին ճանապարհ ընկաւ (*) դէպի Աստրախան, այնտեղով Իսպահան գնալու համար ։

....

ԳԼՈՒԽ Ե.

Այն ժամանակ երբ Խօջայ Զաքար Սարհատեանցը Ռուսիա գնաց եւ արդէն վերադարձաւ, Իրանի թագաւոր Շահ-Աբբաս Բ. որը Հայերին այն աչքով չէր նայում ինչպէս իր նախահայր Շահ-Աբբաս Մեծը, լսելով որ իր հպատակ Հայերը Ռուսաց պետութեան հետ բանակցութիւն են սկսել, բարկացաւ եւ այդ գործին մասնակից եղողներին բոլորին էլ այլ եւ այլ պատիժների ենթարկեց ։ Այսպիսի անյաջողութիւնը միանգամայն ոչնչացնում էր այն բոլոր արտօնութիւնները, որոնք դեռ նոր էին ստացուած, հետեւապէս եւ գործի սկզբը խեղդման՝ ոչնչացման էր դատապարտուած ։

1665 թ. վերածնութեան պարագլուխն էր հայ վաճառականութեան համար ։ Պատճառը Շահի մահն էր ։

Այս վերածնութիւնն այն չէր, ինչ որ կար Շահ-Աբբաս Մեծի ժամանակ ։

Շահ-Աբբաս Մեծը Իրանի գահի վրայ բազմելու օրից իր երկրի բարեկարգութեանց եռեւէ եղաւ ։ Նախ եւ առաջ նա անգղիացի Ռոբերտ Շիրլէյի օգնութեամբ զինուորական բարեկարգութիւն մացրեց իր զօրքի մէջ եւ ապա հաստատ համոզուած լինելով, որ պետութեան ոյժն երկրի հարստութեան մէջ է, վաճառականութեան ծաղկման ձեռնամուխ եղաւ ։ Այս գործին նպատակայարմար գտաւ Ջուղայեցի Հայերին, որովհետեւ արդէն Հին Ջուղայում տեսել էր նրանց առատաբեղմնաւոր հարստութիւնը ։ Երկրի ամենաարդիւնաբեր մասը մետաքսավաճառութիւնն էր, որի մենավաճառութիւնն իրեն էր վերապահել, ուստի եւ այդ մենաշնորհը որոշ գումարով նա Ջուղայեցի Հայերին կապալով տուեց, որով եւ պետութիւնն առատապէս օգտւում էր եւ որ գլխաւորն է, այդ օրուանից

(*) Մենք այստեղ Հարեանցի կերպով հարկաւոր ենք համարում յիշելու, որ ռուս. « Պատմական տեսութիւն հին ռուսաց թանգարանի » գրքում էլ մի յիշատակութիւն կայ, որ 1554 թ. Շաքու ու Շամախու իշխողներն դեսպաններ ուղարկեցին Ռուսիա առեւտրի հարցի վերաբերեալ, նոյնպէս Աստրախանի վրայով ։ Նրանք շատ թանկագին իրեր զարդեր են տարել Ռուսիա և հրովարտակներ ստացել, սակայն չէ յիշուած թէ ովքեր են եղել ։

Ջուղայեցիք սկսեցին հետզհետէ հարստանալ. Թէ ի՛նչպէս, — այդ մենք կը տեսնենք։

Մետաքսի մենավաճառը Պարսկաստանում թողնել անկարելի էր, ուստի եւ սկսեցին առեւտուր Տաճկաստանի եւ արեւմտեան Եւրոպայի հետ։ Նրանց ճանապարհն էր Թաւրիզ, Վան, Էրզրում, Տրապիզոն եւ այլ ծովեզրեայ քաղաքներով Զմիւռնիա, Կ. Պոլիս, Վենետիկ, Ճենովա, Մարսէյլ եւ նոյն իսկ Ամստերդամ, ուր մինչեւ անգամ առեւտրական տներ ունէին։ Ռուսաց հետ ունեցած յարաբերութիւններն ուրիշ ճանապարհներ բաց արին Աստրախան - Մոսկուա - Արխանգելսկ - (Նովգորոդ-Սմոլենսկ) - Շվեդիոյ քաղաքներ եւ Ամստերդամ։

Եւրոպայից նրանք տանում էին Պարսկաստան մահուդ, ոսկի, արծաթ, ժամացոյցներ, արհեստական մարգարիտ, բուսա, հայելիներ եւայլն, որոնք լաւ էին ծախւում պարսկական եւ հնդկական քաղաքներում։ Մենք մի ուրիշ աշխատութեան մէջ կը խօսենք Հնդկահայ վաճառականութեան մասին, միայն այսքան ասենք առ այժմ, որ Հայերը Հնդկաստանի հետ վաճառականութիւն սկսեցին Շահ-Աբբաս Մեծի ժամանակ եւ այնտեղ էլ գործը կանոնաւոր կերպով էր առաջ գնում։ Հայ վաճառականները Շահ-Աբբասի համար քաղաքական դեր էլ էին կատարում. Շահից նամակներ էլ տանում եւրոպական թագաւորների մօտ եւ պատասխան բերում, նոյնպէս եւ եւրոպական երկիրների մասին տեղեկութիւններ հաղորդում Շահին։

ԺԷ. դարու առաջին քառորդում Ջուղայում մօտ 30000 բնակիչ կար եւ եւ 20-ից աւելի եկեղեցի. Այս դարը Ջուղայի եւ Սպահանի ծաղկման դարն է եւ այդ ժամանակ Անգլիացի, Հոլանդացի եւ Ֆրանսիացի վաճառականներ էին գալիս Սպահան եւ Ջուղայ եւ բազմաթիւ եւրոպացի արհեստաւորներ կային Շահի ծառայութեան մէջ։ Շահ-Աբբաս Մեծը մինչեւ անգամ աշխատում էր եւրոպական պետութեանց հետ քաղաքական յարաբերութիւն եւ բարեկամութիւն պահպանել եւայլն (տես Պետրոս Մեծի յարաբ. Հայ ժողովրդի հետ, էջ Ե.-Զ.), սակայն նրա յաջորդները դաւաճանեցին այդ քաղաքականութեան եւ կարգերը տեղի տուին հներին. Շահ-Աբբաս Մեծը իր հետ գերեզման տարաւ այն բոլորը, ինչ որ ինքն էր մտցրել Պարսից երկրում եւ հնութեան՝ փտած բարքերի դրօշակը սկսեց ծածանել Սասանեանց փայփայած երկրումը։

Շահ-Աբբաս Բ. Փոքրի մահը Հայերին հոգի տուեց. նրանք վճռեցին վերանորոգել իրենց յարաբերութիւնները Ռուսիայի հետ, իրագործել այն ծրագիրները, որից նրանք սպասում էին տնտեսական բարւոքումն եւ այն էլ կարճ եւ ձեռնտու ճանապարհներով։ Իրանի նոր վեհապետը՝ Սուլէյման Շահը՝ կարծես աւելի խելօք մարդ էր եւ ահա՛ հայ վաճառականներին շնորհեց առեւտրական գործի ազատութիւն։ Այժմ մնում էր միայն Հայ Վաճառականական Ընկերութեան յաջողութիւնը.

Այդ ընկերութիւնը հաստատ գանուեցաւ այդ գործումը եւ 1666 թ. փետրուար 21-ին Աստրախան ուղարկեց երկուսին՝ Սահման Մոլախի որդի Ռոմադամեանին եւ Գրիգոր Մատթէոսի որդի Լուսիկեանցին (Ռուսական վաւերաթղթերում վերջինս մի երկու տեղ անուանուած է Լուսիկով, իսկ միացած տեղերում Գուսիկով. թէպէտ հայերէն կոմիսաւոր Ցուսիկեան է գրուած, սակայն մենք աւելի ճիշտ համարեցինք Լուսիկեան, այսպէս էլ կը գործածենք)։ Սրանք 1667-ին Մոսկուա հասան եւ ժամանակի օրէնքի համաձայն Դեսպանական Ատեանի հետ յարաբերութիւն սկսեցին։ Այն ժամանակ Ռուսաստանում Դեսպանական Ատեանը նոյն դեր էր կատարում, ինչ որ այժմ Արտաքին գործոց նախարարութիւնը։ Ալէքսէյ Միխայլովիչ թագաւորը սիրով ընդունեց Հայ վաճառականական Ընկերութեան ներկայացուցիչներին եւ համաձայնուեցաւ Հրովարտակներով որոշել առեւտրական իրաւունքներ ու արտօնութիւններ։ 1667 ապրիլ 22-ին արդէն հրատարակուել էին առեւտրի վերաբերեալ օրէնքները, որոնց 77-րդ յօդուածում ասուած էր. «Այն օտար երկրացիները, որոնք գալիս են Անդրծովեան երկիրներից, ինչպէս Ղզլբաշները, Հնդիկները, Բուխարացիները, Հայերը, Ղալմուխները, Չերքէզները, Աստրախանի բնակիչները եւ այլ երկրացիները իրաւունք են ստանում իրենց ապրանքները բերել Մոսկուա եւ այլ քաղաքներ. այս օտարների ծախած ապրանքից բոլորից մէկ գրիւենա (10 կոպէկ) մաքս վերցնել, իսկ եթէ ապրանքը կը ծախեն Աստրախանում, այն ժամանակ բոլորից 10 գինգա». (որքան ստուգեցինք, դենգան այն ժամանակ հաշւում էր 1/2 կոպէկ, ուրեմն 5 կ.)։ Մի եւ նոյն օրէնսդրութեան 99-րդ յօդուածումն ասուած էր. «Երբ Ղզլբաշները, Հայերը, Յոյները մեր սահմանակից քաղաքները կըգան, իսկոյն ապրանքը խուզարկել՝ զննել բոլոր արկղերը, հակերը, կապոցները, գըտնել մարգարիտներն ու այլ տեսակ ակները, տեսնել որպէս զի ոչ մի բան թագցրած չը լինեն, իսկ ռուսաց ապրանքն էլ նրանց հետ փոխելիս՝ զգոյշ լինել» (Արձանագր. հատ. Ա. էջ 3)։

Ուրեմն օրէնքի գոյութիւնն արդէն Հայերին իրաւունք էր տալիս ազատ վաճառականութիւն անելու, սակայն Հայերն աւելի զգոյշ գտնուեցան եւ որոշեցին վաւերաթուղթ ձեռք բերել, որպէս զի ամեն կերպ ապահովուած լինէին։ Ռուսիոյ հետ մշտապէս յարաբերութիւն ունենալու համար նրանց հարկաւոր էր իրենց ընկերութեան կողմից ներկայացուցիչ ունենալ Մոսկուայում եւ այդ պատճառով իբրեւ գործակալ (ագենտ) վարձեցին Մոսկուական պետութեան յայտնի՝ Անգղիացի Թոմաս Թոմասի որդի Բրէյն-ին եւ բոլորը 2 կոպէկ որոշեցին 'ի պրի-տուր այդ պաշտօնի։ 1667 մայիս 31-ին կնքուեցաւ պայմանն, որը ազատ փոխադրութեամբ մէջ ենք բերում.

«Շահի երկրի եւ Սպահան քաղաքի հայ վաճառականներիս. ինձ՝

Ստեփան Մովսէսի որդի Ռոմաշամեանիս եւ ինձ՝ Գրիգոր Մատթէի որդի Լուսիկեանիս ներկայ 7175 (=1667) թուականին համայն Ռուսիոյ Մեծ Արքան՝ Մեծ, Փոքր եւ Սպիտակ Ռուսիոյ Թագաւոր եւ Մեծ իշխան Ալէքսէյ Միխայլովիչ Ինքնակալը շնորհի արժանացրեց, թոյլ տալով մեզ Հայ Վաճառականական Ընկերութեան եւ մեր գործակատարներին գալ Անդրծովեան երկրներից, բերել մետաքս, արդաշ եւ այլ պարսկական ապրանքներ եւ առեւտուր անել Մեծ Արքայի Մոսկուա, Աստրախան, Արխանգել եւ այլ սահմանաքաղաքներում։ Մեծ Թագաւորը հրամայեց, որ մեր ապրանքները ում եւ ծախենք՝ ռուսաց թէ գերմանացւոց եւ փոխարէն ինչ որ վերցնենք՝ ռուսական թէ գերմանական ապրանք, ոսկի թէ եֆիմկա (հոլանդական դրամ), պարտաւորում ենք իր երկրի միջով մեր երկիր վերադառնալ։

Մի եւ նոյն ժամանակ Մեծ Արքան մեր խնդրի համաձայն իրաւունք տուեց մեզ, որ մեր ընկերութեան կողմից Մոսկուայում գործակալ լինի Մոսկովաբնակ Թոմաս Թամասի որդի Բրէյն անգլիացին։ Այս իրաւունքի համաձայն մենք՝ Ստեփան եւ Գրիգոր՝ մեր ամբողջ ընկերութեան կողմից ներկայ 7157 թ. մայիս 31 ին արքայանիստ Մոսկուա քաղաքում պայմանաւորուեցանք Թ. Բրէյնի հետ, որ մինչեւ Մեծ Արքայի կամք կը լինի՝ նա Մոսկուայում մեր գործակալ լինի, իսկ մենք՝ Ստեփան եւ Գրիգոր վաճառականներս՝ վերադառնալով Իսպահան, պէտք է յայտնենք մեր Թագաւորին այդ պայմանի մասին եւ խնդրենք Նորին Արքայական Մեծութիւնից, որ խնդրողական թուղթ ուղարկէ Ն. Ա. Մեծ. Ռուսաց Թագաւորին, որպէս զի վերջինս իր ողորմածութեան արժանացնէ Թոմասին, երբ Թոմասը մեր կողմից որ եւ է խնդիր կ'ունենայ։ Պէտք է աշխատենք, որ այս թուղթը, որքան կարելի է շուտ, հասցնենք Մոսկուա Թոմասին։ Թոմասը հարկ եղած դէպքում մեր բոլոր գործերի համար պէտք է իրեն հաւատարիմ մարդկանց ուղարկէ Աստրախան, Նովգորոդ, Արխանգել եւ այլ քաղաքներ եւ մեր առեւտրական-արդիւնաբերական բոլոր գործերի ու խնդիրների համար անխարդախաբար եւ հաւատարմութեամբ կարգադրութիւններ անէ եւ հոգ տանէ ինչպէս Մեծ Արքայի առաջ, այնպէս էլ Ն. Արք. Մեծ. Բօյարինի (իշխան), Խորհրդարանի եւ այլ պաշտօնէից մօտ։ Հարկ եղած դէպքում նա, մեր գործերի դրութեան մասին, պէտք է տեղեկութիւն տայ մեզ եւ ինչ կարգադրութիւն էլ մենք կանենք լինի դա մեր ներկայութեամբ թէ առանց մեզ, պէտք է ի կատար ածէ։ Եթէ պատահի, որ կարիք զգացուի մեզ նամակ գրելու, այն ժամանակ Թոմասը պէտք է ուղարկէ նամակը մեզ հէնց որ ճանապարհորդ կը պատահի։ Համաձայն այս պայմանաթղթի, մենք եւ մեր Ընկերութեան բոլոր գործակատարները, որոնք ապրանք կը բերեն, պարտաւորում ենք տեղական մաքսերի համաձայն Աստրախանում վճարել Թոմասին ռուբլուց մի դենգա։ Եթէ ապ-

րանքը կը ծախենք Աստրախանում, պարտաւորւում ենք ծախուած ապրանքի ընդհանուր գումարից վճարել դարձեալ րուբլուց մի դենգա։ Եթէ մնացքս ծախենք Մոսկուայում Աստրախանի մաքսագնից թանկ, այս դէպքումն էլ ընդհանուր վաճառման գումարից վճարենք Թոմասին դարձեալ մի տենգա։ Իսկ եթէ Մոսկուայումն էլ չը ծախենք մնացքը եւ այլ ապրանքներ եւ տանենք Նովգորոդ, Արխանգել եւ կամ այլ սահմանաքաղաքներ եւ այնտեղ ծախենք, պարտաւորւում ենք րուբլուց մի դենգա վճարել։ Եթէ այնպէս պատահի, որ մնացքն ու միւս ապրանքներն ուղարկենք ծովից միւս կողմ եղած երկիրներումը վաճառելու, դարձեալ պարտաւոր ենք րուբլուց մի դենգա վճարել տեղական մաքսագների համաձայն։ Այսպիսով Թոմասին 'ի վարձատրութիւն գործակալութեան մենք պարտաւոր չենք րուբլուց 1 դենգայից աւելի վճարելու։ Եթէ մենք Թոմասին մնացքս եւ կամ այլ ապրանք զրկենք Մոսկովեան պետութեան քաղաքներում վաճառելու, այդ դէպքում վաճառումից գոյացած գումարից րուբլուց մի գրօշ (2 կոպէկ) իրեն։ Եթէ Թոմասը մեր ապրանքը ծախէ եւ ստացած գումարով մեզ համար ռուսական կամ գերմանական ապրանք գնէ, եւ կամ թէ մեր ապրանքը նրանց ապրանքի հետ փոխէ, այս դէպքում մենք պարտաւոր ենք րուբլուց մի ուրիշ գրօշ էլ տալ։ Իսկ ինչ որ Թոմասը ծախս կանենայ, կամ խնդրագիրների համար տուրքեր կը վճարէ, կամ թէ մեր որ եւ է գործի համար Մեծ արքայից հրովարտակ ստանալու հոգ կը տանէ, այս բոլորը՝ լինի մեր ներկայութեամբ թէ առանց մեզ միայն մեր գրութեան համաձայն, մեր պարտքն է վճարել Թոմասի ներկայացրած հաշուի համաձայն։ Եթէ այնպէս պատահեց, որ Թովմասին վճարելի գումարը չ'ունենանք, այն ժամանակ դրամի փոխարէն պէտք է ապրանք տանք՝ մնացքս, արդաշ եւայլն։ Այս վճարումը, նայած թէ որտեղ կը լինի, Աստրախանում, Մոսկուայում, Նովգորոդում, Արխանգելում եւ կամ այլ քաղաքում, պէտք է հաշուենք տեղական գներով եւ բացի այս, պէտք է մաքսատան գների համաձայն րուբլուց մի դենգա իրեն վճարենք։ Իսկ եթէ պատահի, որ Մեծ Արքայի Ռուսական պետութեան մէջ, բացի Թոմասի եւ նրա գործակատարների, ուրիշ մէկը գործակալութեան վարձ պահանջէ, Թոմասը պարտաւորւում է մեզ դրանից ազատ դարձուցանել։ Այս բոլորին վկայենք. Իվան Բօժենով, Ուլեան Բօրիսով, Ֆիլիպ Կրբիլով, Իվան Գրօկլիեւ, Մելենտիյ Իվանով։ Պայմանագիրը գրեց Իվանովսկայա հրապարակի դատարանական պաշտօնեայ Ջոտկա Ցեկանով»։ (Արձանագր. հատ. Ա. էջ 142-145)։

Նոյն օրը, այն է 1667 (=7175) մայիս 31-ին, Ալէքսէյ Միխայլովիչ Թագաւորը այդ առեւտրական դաշնագրի հրովարտակը շնորհեց, որ հետեւեալն է.

«Աստուծոյ Ամենակալ ողորմութեամբ, Նրա հանճարեղ Աջով պետ-

ուած ու պանծացանուող եւ Նրա կենարար եւ կենդանատու Հոգւով կառավարուող ամենաողորմած եւ ամենաերջանիկ Մեծ Արքայ եւ Թագաւոր եւ ամբողջ Մեծ, Փոքր եւ Սպիտակ Ռուսիոյ Մեծ իշխան Ալէքսէյ Միխայլովիչ Ինքնակալից՝ Նորին Լուսաւորայլ Արքայական Մեծութեան եւ Բարձր Արքունի ու Պետական Դեսպանական գործոց իշխան եւ տեղակալ Շատսկոյ Աֆօնասիի Լավրենտեւիչ Օրդին-Նաշչօկին եւ Խորհրդարանի ատենադպիրներ Գերասիմ Սիմէօնով՝ որդի Դօխտուրովի, Լուկիան Տիմօֆէեւ՝ որդի Գոլոսովի եւ ատենադպիր Եֆիմ Բօղդանով՝ որդի Իւրեւի· Համաձայն (տիտղոս Պարսից Շահի՝) Նորին Շահ Արքայական Մեծութեան Պարսից հպատակ Հայերի՝ Ստեփան Ռոմոդանեանի, Գրիգոր Լուսիկեանի եւ ընկերների խնդրի. Նրանց հետ հետեւեալ պայման կնքեցինք, որ նրանք Ռուսներին եւ Գերմանացիներին վաճառելու համար Մեծ Ռուսիա մետաքս եւ այլ ապրանքներ բերեն. իսկ ինչ որ մինչեւ այժմ բերել են զանազան մետաքսեայ ճանապարհներով՝ իրաւունք ունին ամէն ուրիշ պետութեանց մէջ ծախելու. սակայն այսուհետեւ արգելում ենք մի եւ նոյն ճանապարհներով ապրանք բերելու։ Այսուհետեւ նրանք իրաւունք չունեն այլ պետութեան վաճառականների հետ որ եւ է վաճառականական գաշն կապելու. այլ տարւայ ընթացքում ինչքան որ Պարսից երկրում բոլոր արդիւնաբերողների մօտ մետաքս կը տացուի, պէտք է լրիւ տարեց տարի բերեն Մեծ Ռուսիոյ սահմանաքաղաքները կամ ցամաքով Թերեքի ափերով Աստրախան եւ կամ ծովով մի եւ նոյն քաղաք. մետաքսի եւ այլ ապրանքների արտահանման համար պէտք է ղեկավարուել հետեւեալ օրէնքներով·

«Աշխարհի ստեղծագործութեան 7175 թ., տայ տուած եւ այսուհետեւ, որքան կարելի է վերոյիշեալ բազմաթիւ ապրանքներով Պարսից երկրից պէտք է Աստրախան գան եւ ներկայանան նոյն ժամանակ Աստրախանում գտնուող Նորին Արքայական Մեծութեան Բօյարիներին եւ Վօեվօդաներին։ Հէնց որ ապրանքները գործակատարը կը ներկայացնայ, հրամայում ենք անմիջապէս ընդունել եւ զննել մետաքսն ու միւս ապրանք, իմանալ բերած ապրանքի որքանութիւնը, ցուցակագրել, հաշուի առնել եւ այս պայմանագրի համաձայն հետեւեալ մաքս վերցնել. հում մետաքսից 20 րուբլուց իսկ ադրաչից 16 րուբլուց րուբլու վրայ 10 դենգա։ Իսկ եթէ Աստրախանում թանկ գնով կը ծախեն ինչպէս իրենց կամքն է, ամբողջ արժողութիւնից րուբլուն 10 դենգա վերցնել իբրեւ մաքս, իսկ միւս ապրանքից էլ տեղական արժէքի կամ փոխելու գնի համաձայն րուբլուց գանձել 10 դենգա. իսկ ինչ որ Աստրախանում չեն ծախի եւ ցամաքով Մոսկուա կը տանեն. փութից մի րուբլի ճանապարհածախս վերցնել. միայն ինչ որ մանր մունր ճանապարհորդական բաներ կունենան, ինչպէս կարած շորեր եւ ուտելու, որը որոշում ենք 100 փութից միայն 10 փութ; առանց ճանապարհածախսի ու առանց մաքս

վերցնելու տանել մինչեւ Մոսկուա ։ Այս հաշւում շատ ծխախոտ չը պէտք է լինի, այլ մարդագլուխ 20 ֆունտ եւ այն էլ իրեն համար եւ ոչ թէ ծախելու ։ Ցայտարարութեան եւ ցուցակագրի համաձայն պէտք է բոլոր ապրանքը յայտնի լինի եւ ոչ մի բան անգամ չը լինի թագցրած, որովհետեւ միայն ճշմարտասէր եւ անխարդախ մարդիկ պէտք է զբաղուին առեւտուրով ։ Եթէ պատահի, որ նրանք ճանապարհածախս ու մաքս վճարելու համար Աստրախանում փող չունենան, այդ դէպքում վերցնել ամբողջ ապրանքի 25-ից մի մաս իսկ իբրեւ ճանապարհածախս տեղական արժէքի համաձայն մետաքս եւ այլ ապրանք վերցնել ։ Երբոր նրանք կը հասնին արքայանիստ Մոսկուա քաղաք, պէտք է ներկայանան Բարձր Արքունիք գործոց Դեսպանական Ատենի, եւ այն ժամանակ կը հրամայուի գործակալին Աստրախանի նման քննել, ցուցակներով հաշուել, որպէս զի ամեն բանը աչքի առաջ լինի, եւ ոչ թէ թագնուած եւ վերցնել Մեծ Արքայի գանձարանի օգտին որոշեալ տուրք ապրանքի արժէքի համաձայն ։ Իսկ եթէ Մոսկուայում չեն ծախի բերած ապրանքը, այդ դէպքում հում մետաքսը 30 ռուբլի հաշուելով իսկ արդաշը փութը 26 ռուբլի, ռուբլուց 10 դենգա վերցնել, իսկ միւս ապրանքից դարձեալ ռուբլու հաշուով տեղական արժէքի համաձայն, որովհետեւ իրենց ապրանքը Մոսկուայի արժէքից թանկ գնով կը ծախեն, եւ այդ ապրանքից ճանապարհածախս վերցնել Մոսկուայի արժէքի համաձայն ռուբլուց 10 դենգա ։ Իսկ ինչ որ Մոսկուայում չեն ծախի եւ կը տանեն սահմանակից քաղաքները՝ Մեծ Նովգորոդ, Սմոլենսկ, Արխանգելեան քաղաք, այդ հում մետաքսից եւ այլ ապրանքից, որոնք ուրիշ երկիրներում էլ պէտքական են, պէտք է Մոսկուայում փութին 9 ալտին (ալտին=3 կ.) ճանապարհածախս վճարեն. եթէ փող չունենան, այն ժամանակ նրանք պարտաւորւում են վճարել մաքս ապրանքի 20-րդ մասը, իսկ ճանապարհածախս էլ մետաքսով եւ այլ ապրանքով Մոսկուայի արժէքի համաձայն ։ Եթէ վերոյիշեալ սահմանամերձ քաղաքներումն էլ չեն ծախի իրենց բերած ապրանքը եւ կ'ուզեն տանել անդրծովեան երկիրներ, իրաւունք ենք տալիս տանելու, միայն մաքս պէտք է տան, մետաքսը 40 ռուբլի իսկ արդաշի փութը 36 ռուբլի հաշուելով, ռուբլուց 10 դենգա. եթէ փող չեն ունենայ — ապրանքի 20-րդ մասը ։ Անդրծովեան երկրներում ծախելով ապրանքը եւ գնելով այնտեղի ապրանք, այդ ապրանքով ոսկով եւ եֆիմկաներով պէտք է վերադառնան Մեծ Արքայի սահմանաքաղաքներ եւ ուրիշ պետութեան միջով իրաւունք չունեն Պարսից երկիր վերադառնալու, որպէս զի ապրանքի մաքսը նրանց չը վճարեն ։ Այդ ապրանքից, որը կը թոյլատրուի Մոսկուայից դուրս տանել, վերցնել արժէքի համաձայն ռուբլուց 10 դենգա ։ Իսկ ինչ վերաբերում է փոխուող ապրանքներին, սահմանամերձ քաղաքներից մինչեւ Մոսկուա եւ Մոսկուայից մինչեւ այդ քաղաքները ճանապարհածախս

վերցնել փութին մի պօլտինա (50 կ.) · ուտելիքն էլ թոյլատրւում է ձրիաբար 100-ին 5 փութ։ Այս 5 փութի հաշւում երբէք ուրիշ ապրանք չը տանել, այլ ամենայն խստութեամբ պարսկական եւ գերմանական ապրանքները փոխել տեղականի հետ ըստ արժողութեան։ Բացի մորթեղէնից եթէ օտարներից վերցրած կը լինին նաեւ մաքուր՝ 14 հատ մի փունտ քաշող եփիմկա արծաթ եւ մաքուր ոսկեդրամ եւ անցնելիս այդ դրամներով ապրանք կը գնեն, այդպիսի ապրանքից մաքսը բաշխւում է Հայերին իրենց հոգացողութեան պատճառով, որովհետեւ Պարսկաստանից Մոսկովեան պետութիւն ապրանք են բերում եւ որ գլխաւորն է, հարկ է, որ իրենց ապրանքը այդ դրամի ծախեն, իսկ ձեռք բերած դըրամով էլ ռուսական ապրանք գնեն։ Այն բոլոր ապրանքի համար, որ նրանք կը գնեն արտասահմանում եւ Մոսկովեան պետութեան միջով իրենց երկիրը կը տանեն, պէտք է մաքս վճարեն 2 ալտին եւ 2 դենգա րուբլուց եւ այդ էլ մի միայն Մոսկուայում եւ ոչ թէ ուրիշ քաղաքներում։ Իսկ ինչ որ բացի գնած ռուսական եւ գերմանական ապրանքից նրանից մօտ ոսկեդրամ եւ եֆիմկա կը լինի եւ նրանք կը տանեն Պարսկաստան, դրանից էլ րուբլի հաշւի մաքս վերցնել՝ ոսկեդրամը հաշւելով րուբլի, իսկ եֆիմկան պօլտինա, մաքսն էլ ամենաքիչը՝ րուբլուց ալտին, որ Պարսկաստանում այդ ոսկեդրամով եւ եֆիմկաներով մետաքս գնեն եւ տեղական արհեստաւորներին մեծ պատուէրներ տան, գործը ընդլայնեն որպէս զի Մոսկովեան պետութիւն շատ եւ լաւագոյն ապրանք բերեն։ Երբ Մոսկուայից Աստրախան կը գնան՝ ճանապարհածախս փութից 50 կ. վերցնել, իսկ ուտեստ էլ ձրիաբար 100-ին 10 փութ · եւ մի եւ նոյն հաշւում էլ Մոսկուայից մարդագլուխ վերցընել 5 ական վէդրօ գինի։ Եւ երբոր արդէն Աստրախան կը հասնեն, այնտեղ էլ մաքսապետը դարձեալ կը նայէ կը զննէ բոլորը եւ նայած թէ իրենք Հայերն ինչպէս կ՚ուզեն, իրենց ապրանքով, ցամաքով կամ ջրով, ճանապարհ կընկնեն դէպի հայրենիք, այստեղ չը պէտք է ճանապարհածախս վերցնել։ Ինչպէս նրանց գալուստը նոյնպէս եւ ծովով՝ լաստերով կամ ցամաքով՝ սայլերով ապրանք բերելը Պարսկաստանից Աստրախան-Մոսկուա եւ սահմանաքաղաքները, կամ թէ սահմանաքաղաքներից Մոսկուա-Աստրախան, Նորին Արքայական Մեծութեան հրամանով պէտք է պաշտպանւած լինի աւազակներից եւ ամեն տեսակ յարձակումներից, որի համար պէտք է վաճառականներին զինուած մարդիկ ուղեկցեն։ Եթէ պատահի, որ կամ մեծ փոթորկից եւ կամ ապրանքին ուղեկցող ծառայողների անհոգութիւնից ապրանքը ծովը թափուի, այդ դէպքումն էլ ճշմարտութեամբ քննելուց յետոյ ողորմածաբար վերաբերուել։ Այս էլ յայտնի լինի, որ բերուելիք մետաքսի եւ այլ ապրանքի հետ, պէտք է նրանք բերեն Մոսկովեան եւ Գերմանական պետութեանց

մէջ ծախելու համար ուղտի բուրդը, որից նրանք իրենց երկրում այլ եւ այլ գործուածքներ են պատրաստում։

Պարսկական ապրանքները ընդունելու համար, ինչպէս նաեւ որպէս վերակացու եւ գործակալ նրանց ընկերութեան, որի պարտքն է համաձայն Քրիստոսի ս. Աւետարանի արդարութեամբ հոգալ վաճառման գործերի եւ առուտուր ու օտար երկրացոց հետ ապրանքափոխութեան համար՝ ըստ կնքուած պայմանագրի, հաստատում է Մոսկուայի բազմամարդանակեայ բնակիչ անգղիացի Թոմաս Թոմասի որդի Բրէյնը, որը իր այդ ծառայութեան համար արժանանում է Նորին Արքայական Մեծութեան ողորմած հրովարտակին։ Ի սրբութիւն այն բանի, որ նա պէտք է նրանց առեւտրական գործերով բնակուի Մոսկուայում եւ կամ թէ գնայ ուր որ հարկն է եւ Աստրախանումն էլ գործակատար ունենայ. նա պէտք է ըստանայ իրեն ծախսերի համար հարկաւոր վարձատրութիւն, որը որոշուած է նրանց միջեւ եղած պայմանագրի մէջ։ Որպէս զի Պարսկաստանից Մեծ Ռուսիա ապրանք բերելը տեւական լինի՝ տարէց տարի աւելի եւ աւելի ընդլայնուի եւ որպէս զի ոչ մի ժամանակ որ եւ է արգելք կամ վիրաւորանք ու զրկողութիւն չը լինի, համաձայն Հայերի խնդրի յանուն Նորին Արքայական Մեծութեան եղբայր Աբաս Շահեան Մեծութեան ամենասիրալիր հրովարտակի մէջ մանրամասնօրէն գրուած է եւ Ստեփանի ու Գրիգորի հետ ուղարկուած է։ Այդ պատճառով էլ Ստեփանին եւ Գրիգորին եւ նրանց ժառանգներին տրւում է այս հաստատուն եւ տեւողական հրովարտակը»։ (Արձ. Ա. 146-152)։

Այսպիսով առեւտրական դաշն արդէն կապուած էր, պայմանները որոշուած եւ Հայ Ընկերութեան ներկայացուցիչները տանելով իրենց հետ Շահի անունով եւ իրենց տրուած հրովարտակները պէտք է սկսէին Ռուսիա բերել հում մետաքս, արդաչ, ուղտի բուրդ եւ այլ ապրանքներ եւ պէտք է առեւտուր անէին։ 1667 օգոստոս 31 ին Թոմաս Բրէյնին տրուեցաւ հաստատութեան հրովարտակ, բայց նախ քան այդ հրովարտակը, նա պետական օրէնքի համաձայն երդուեցաւ հաւատարմութեամբ ծառայել ինչպէս պետութեան, այնպէս էլ իրեն հաւատացած ընկերութեան։

ԳԼՈՒԽ Դ.

1667 թ. յիրաւի սկսուեցաւ կանոնաւոր վաճառականութիւն։ Գործի սկիզբը դնելու համար Լուսիկեանի եւ Ռոմոդամեանի հետ 40 վաճառական էր եկած, որոնք տեղեկանալով իրենց իրաւունքների մասին, անմիջապէս սկսեցին առեւտուրը։ Պարսից Սիւլէյման Շահը՝ ստանալով Ալէքսէյ Միխայլովիչի հրովարտակը, համաձայնուեցաւ հայ վաճառականների հետ, ինքն էլ իր կողմից պայմանագիրներ հաստատեց եւ 1669 (4080) թ. յանուն Հայ Առեւտրական Ընկերութեան ներկայացուցիչ Լուսիկեան ու Ռոմոդամեան խօյերի եւ Ալէքսէյ Միխայլովիչին գրած հրովարտակներով որոշեց, որ նրանք ազատ առեւտուր անեն եւ ճանապարհին էլ ոչ մի արգելք չը լինի։

Բայց այս էլ երկար չը տեւեց. որովհետեւ քաղաքական հարցերն այնպիսի լուրջ կերպարանք էին ստացել, որ Ուկրայինայում մեծ ապստամբութիւն բռնկուեցաւ եւ «օդի մէջ եղած թռչուններին հրաման տուող» Ստենկա Ռազին յայտնի աւազակապետը սկսեց իր հունձը։ 1667 թ. յունվար 30-ին Սմոլենսկի նահանգի Անդրուսովա գիւղում Ռուսիայի ներկայացուցիչ Օրդին-Նաշչօկինը Լեհաստանի Գիլբովիչ, Զավիշա եւ Բրժոստովսկի ներկայացուցիչների հետ 13 տ. եւ 6 ամսուայ ժամանակամիջոցի դաշն կապեց, որի հիման վրայ Կիեւ, Սմոլէնսկ եւ ամբողջ Սեվէրսկայա երկիրը Ռուսաստանին մնաց. (Զինուորական հանրագիտակ. Ա. էջ 412), իսկ Լեհաստանին՝ի միջի այլոց տրուեցաւ եւ Ուկրայինոյ մի մասը, սակայն Մօլօրոսսիոյ հեծելազօրքը չը կամեցաւ հնազանդուել Լեհաստանին եւ ծագեց ապստամբութիւն։ Պետր Դորոշենկօն, որ Անդր Դնեպրեան կազակներից էր եւ գլխաւոր էր, միաժամանակ զինուեցաւ Ռուսիոյ եւ Լեհաստանի դէմ եւ Զապորօժցոց ու Ղրիմի Թաթարներից կազմած զօրքով սկսեց յարձակումներ գործել եւ մի քանի ամրութիւնների տիրեց։ Բայց այս ոչինչ, մի աւելի սարսափեցուցիչ անձնաւորութիւն էլ երեւեցաւ, որի անունը լսելիս ասում գիւղացին թողնում էր իր տունը, տեղը եւ փախչում ինքն էլ չը գիտենալով թէ ուր, — դա Ստենկա Ռազինն էր։

Ռազինը Չերկասկա քաղաքիցն էր և մի անվախ ու յանդուգն կազակ։ Տեսնելով որ իրեն չի յաջողւում կազակների զօրագլուխ դառնալը, նա իր յառաջնայեալ ընկերների հետ 1667-ին ամրացաւ Կամըշինկայում և Վոլգայի վրայ երթևեկող, գլխաւորապէս Աստրախան ու Կազան գնացող նաւերի վրայ սարսափ ածում էր։ Նրա յարձակումները մեծ վընաս տւեցին հայ վաճառականներին, որոնց ճանապարհներից գլխաւորը Վոլգա գետն էր։ Աստրախանի զօրագլուխը (Վօեվօդա)՝ իշխ. Խիլկովը նրա դէմ մի գունդ ուղարկեց, որոնց Ռազինը Եայիկայի գետաբերանում սարսափելի ջարդ տւեց։ 1668-ին նա իր գործողութիւնները Կասպից ծովը փոխադրեց, աւարի մատնեց Ռեաշ, Բաքու, Աստարաբադ և ուրիշ ծովեզրեայ քաղաքները, կողոպտեց բազմաթիւ ռուսական ու պարսկական առևտրականներ, բայց Պարսից նաւատորմիղի հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ՝ 1669-ին մեծ կորուստ ունեցաւ և վերադարձաւ Դոնի ափերում Նոր գունդ կազմելու, որպէս զի նոր ոյժով դուրս գնայ ծովում և Վոլգայի վրայ ձկնորսութիւն անելու։ Հայ վաճառականները ստիպւած եղան բողոքելու Դեսպանութեան Ատենին և յետոյ էլ Շահին, որը գիտեց Ալէքսէյ Միխայլովիչին։ Ալէքսէյ Միխայլովիչը վճռեց ամենայն խստութեամբ պատժել Դոնացիներին. սակայն ներեց որովհետև նրանք զղջացին և խոստացան այլ ևս չանել։ Բայց Ռազինին հրաման ուղարկւեցաւ, որով յայտնւեցաւ նրան, որ եթէ չի դադարեցնի աւազակութիւնն ու չի վերադառնայ Դոնի ափերը մահւան պատժի կ'ենթարկւի։ Ռազինը ստիպւած եղաւ կատարելու այս հրամանը և Կաչալնիցկի քաղաքում բնակութիւն հաստատելով մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Մոսկուա և առաջարկեց իր ծառայութիւնները։ Թագաւորը լսել անգամ չը կամեցաւ, ուր միայն թէ պատգամաւորների միջոցով նրա հետ յարաբերութիւն ունէր։ Կատաղեց Ռազինը, հաւաքեց իր վաղեմի ընկերներին և 1670-ին յարձակւեցաւ Տարիկի վըրայ, կողոպտեց վրանաբնակ Թաթարներին և Ղալմուխներին, նուաճեց Ցարիցինը, Չէռնի-Եարը և յունիսի 8-ին Աստրախանից 8 վերստ հեռու վրաններ խփեց և բանակեց և սկսեց գրաւել շրջակայքում եղած ամբոխին, որով կարողացաւ մեծացնել իր զօրքի թիւը։ Քաղաքի Վօեվօդա իշխ. Պրոզորովսկին սկսեց հանգստացնել սարսափահար եղած բընակիչներին, սակայն շատերը, մանաւանդ Պարսկաստանցի հայ և վաճառականները մտածում կարողացան փախչել ծովով. մնացածները էլ ընկան նրա թշւառ աւազակախմբերի ու ծովայինների ձեռքը։ Քաղաքում մընացին բնիկները և 'ի միջի այլոց աղքատ բազմացած պանդուխտ հայ գաղութը։ Սարսափելի էր յունիսի 21-ի գիշերն եղած յարձակումը։ Իշխ. Պրոզորովսկին փոքրիկ գնդով սկսեց դիմադրել, սակայն տեսնելով որ յաղթութիւնը Ռազինի կողմն է, նա նահանջեց և մօտ 600 հոգու հետ եկեղեցի, ուր ընկաւ ինքը իր զօրքի ու բնակիչների հետ։

Ռազին՝ը իր մօտ հաւաքել տուեց հայ, պարսիկ եւ գերմանացի վաճառականներին, խլեց ստացուածքը եւ հրամայեց սարսափեցուցիչ տանջանքներով սպանել։ Բացի այս նա աւարի մատնեց եկեղեցիները, կողոպտեց վաճառատները, գանձարանը, այրեց նաւահանգստում եղած նաւերը, որոնց մէջ էր եւ Հոլանդացի արհեստաւորների շինած Օրեօլ նաւը։ Ով որ կարողացաւ ազատուել, սկսեցին փախչել եւ քաղաքը մնաց Ռազինի ձեռքին։ Փախչողների մէջն էին նաեւ Ջուղայեցի Աստուածատուր Սայաթինեան եւ Ստեփանոս Մրչեսկեան վաճառականները, որոնք հասան Մոսկուա եւ բողոքեցին Դեսպանութեան Ատենին, եւ սկսեցին անհատական հարցերը բոլորովին վերջացնել եւ խնդրեցին Ատենից պաշտպանութիւն։ Դեսպանական Ատենը լուծեան տուեց այս բոլորը եւ հայ վաճառականներ՝ն էլ վերադառնալով իրենց հայրենիք, դադարեցրին Ռուսաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւնները․ սակայն այդ դադարը երկար չը տեւեց։

Ռազինը շարունակեց իր ճանապարհը դէպի Հիւսիս։ Ամբոխը եւ գլխաւորապէս աղանդաւորները իրենց հարազատ Թագաւորի դէմ ելան՝ զինուեցան։ Այժմ սարսափը ընդհանուր էր։ Ռազինի կուսակիցների թիւը 200,000-ի հասաւ եւ լուր տարածուեցաւ որ նա գնում է Մոսկուայի վրայ։ Այս տագնապալիութիւնն Մոսկուայի նահանգումն էլ արձագանք գտաւ։ Թագաւորը տեսնելով, որ կոյր ամբոխը հետեւում է այդ աւազակին, Միլոսլաւսկեան մեծ զօրքով ուղարկեց նրա դէմ եւ Ռազինը Սիմբիրսկ քաղաքի մօտ մեծ պարտութիւն կրելով՝ փախաւ Սամարա։ Մի քանի զօրապետներ գնդերով կարողացան խաղաղացնել ամբոխին, իսկ Միլոսլաւսկին սկսեց հալածել Ռազինին, որը իրեն վերջին ապաստան ընտրեց Դոնի ափերը. սակայն այդ տեղ էլ մեծ ձեծ կերաւ եւ գերի բռնուելով 1671 ապրիլ 24-ին Մոսկուա ղրկուեցաւ, որտեղ Կիտայ-Գորոդի հրապարակում անուանած արբին։ (Զինուոր. հանրագ. ԺԱ. էջ 62-64)։ Միլոսլաւսկին յարձակուեցաւ Աստրախանի վրայ, դուրս քշեց Ռազինից նշանակուած ատաման Ուս Ձէրտօրօրոգովին եւ քաղաքը նորից խաղաղացաւ եւ շունչ առաւ։

Աստրախանի վերականգնման եւ Ռազինի պարտութեան լուրը հասաւ հայ վաճառականներին, սակայն այդքանով չհանգստացան նրանք, որովհետեւ նրանք կարծում էին, որ ծովահէններից ազատուելը հեշտ բան չէր, մանաւանդ որ միայն Ռազինը չէր, որ կողոպտում էր, այլ նրան հետեւում էին բազմաթիւ խմբեր, ուստի եւ հարկ եղաւ նոր պայմաններ առաջարկելու եւ եթէ դրանք ընդունուէին, այն ժամանակ նըրանք պատրաստ էին նորոգելու իրենց թերի թողած գործը, իսկ եթէ չը յաջողուէր, այն ժամանակ հինը կը շարունակուէր եւ Տաճկաստանի վրայով Եւրոպա կ'անցնէին։ Ռուսաց արքունիքն այդպէս չէր մտածում, նա հեշտութեամբ չէր կարող թողնել մետաքսի առեւտուրը։ Ու-

Հայ Զաքար Շահրիմանեանը իր Փարնասուս անունով գործակատարին լա-տիներէն նամակով Մոսկուա էր ուղարկել 1670 թ. եւ խնդրել ապաստա-նութիւն։ Մինչդեռ Փարնասուսը գտնւում էր Մոսկուայում, Դեսպա-նական Ատեանը մի հարց բարձրացրեց՝ ինչու արդեօք հայ վաճառա-կանների առեւտուրը չէ՞ խանգարում ռուսական արդիւնաբերութեան եւ վաճառականութեան։ Պետական տուրքերը գզիրի եկամուտ ցոյց տուին, իսկ ռուս վաճառականները միաբերան վկայեցին, որ իրենց առեւտուրը աւելի յաջող է քան թէ նրանցից առաջ։ Այս գնահատութիւնը պատասխանները արքային դրդեցին նորոգել այն մեծ գործը եւ մինչ-դեռ պատրաստւում էր պատասխանել՝ նոր արտօնագիր տալ, Մոսկուա հասաւ Գրիգոր Լուսիկեանը իբրեւ դեսպան Պարսից Սուլէյման Շահի։

Գ. Լուսիկեանն իր հետ մի քանի յանձնարարական թղթեր էր բե-րել. Ա) Սուլէյման Շահի նամակը, որով վերադարձը վաճառականու-թեան ծաւալման հաստատութիւն էր տալիս եւ խնդրում, որ վաճառա-կաններն ապահովուած լինէին ամեն տեսակ յարձակումներից եւ նրանց ջանքերը պաշտպանւէին օրէնքով։ Բ) Հայ վաճառականութեան Ընկերութեան խնդիրը, որի մէջ յայտնում էին թէ ինչպէս են տանջուել գործակալնե-րից տուրեւառ եւ թէ ինչպէս պաշտօնեայ Ռուսին ազդեցիկ էր, ուստի խնդրում էին նորոգել նախկին յարաբերութիւնները եւ սրա հա-մար էլ խնդրում էին ապահովութիւն։ Գ) Աղուանից Պետրոս կաթողիկո-սի կոնդակը, որի մէջ կաթողիկոսը յայտնելով իր ուրախութիւնը, որ այդպիսի առեւտրական յարաբերութիւն էր հաստատուել, շնորհում էր աջողութիւն եւ խնդրում միջոցներ ձեռք առնել, որ այդ գործը յա-ռաջանայ։ Դ) Սուլէյման Շահի հրովարտակը տուած 1669 (4080) թ. որ վե-րաբերում էր 1667 թ. պայմանագրի եւ որով Շահը համաձայն էր ամեն կերպ նպաստել գործի յաջողութեանը։

Մինչդեռ Լուսիկեանը Դեսպանական Ատենի Վարչապետ եւ տարխան-նաւոր արքայի գործոց Արտեմոն Մատվէևի հետ յարաբերութեան մէջ էր եւ աշխատում էր վերջացնել նոր արտօնագրի հարցը, Մոսկուա հա-սաւ Ստեփան Ռոմազանեանը, իր հետ բերելով Թագաւորից ստացած հաղուագիւտ իրեղէնները, որոնք ի միասին առած 9062 ռուբլի էին գնահատւում։ Թագաւորը մեծ հաճութեամբ ընդունեց ստացած իրերը եւ 1673 փետրուարի 7-ին շնորհեց նոր արտօնագիր Դեսպանական Ատե-նի միջոցով, որի մէջ գլխաւորապէս մետաքսի հարցն էր արծարծուած։ Մենք այդ արտօնագրից փոխադրութեամբ մէջ ենք բերում գլխաւոր մասը.

«...Ի լրումն նորին Արքայական Մեծութեան ձեռք շնորհած նախկին հրովարտակի, որ վերաբերում է մետաքսի առեւտրին, իր եղբօր նո-րին Արքայական Մեծութեան Սուլէյման Շահի հպատակ Հայերից համար որոշուեցաւ։ Եթէ Վոլգայ գետի վրայ որ եւ է տեսակ ապահովութեան

երեւոյ, որից Աստուած ազատ պահէ, եւ այդ ճանապարհը առեւտրա-
կաններուն համար վտանգաւոր չլինի, դրա համար Մեծ Արքան հրամայեց,
որ դուք 'ի զգուշութիւն Հայերից, Աստրախանից անմիջապէս գրէք Նո-
րին Շահութեան Մեծութեան սահմանի մուտքին իշխանանիստ քաղաքի
իր Բոյարներին եւ Վոյեվոդաներին, հաղորդելով ուշադրութեամբ ըն-
թացող մարդկանց (եւ՝ անցորդների) մասին, որպէս զի այդպիսի ժամա-
նակներ ձեր Ընկերութեան գործակատարներն ու այլ վաճառականները
մթերքով ու այլ ապրանքով Պարսկաստանից Աստրախան չգան եւ այդ
ճանապարհին չը վնասուեն աւազակներից: Մեծ Արքան այդ բանի առաջ-
քըն առնելու համար հրամայեց՝ Բոյարներին եւ Վոյեվոդաներին ուղարկել
իր Արք. Մեծութեան հրովարտակները եւ խիստ հրաման, որպէս զի նոքա
այն աւազակների մասին, որոնք Վոլգայի որ եւ է մասում երեւան կը-
գան, որից Աստուած ազատ պահէ, տեղեկութիւններ հաւաքեն եւ չու-
շանալով սուրհանդակի ձեռքով նամակով՝ յայտնեն Նորին Արք. Մեծու-
թեան իշխանութեան ներքոյ եղած Աստրախան քաղաքի Բոյարներին եւ
Վոյեվոդաներին: Այս բանի վերաբերեալ Աստրախան եւ կամ ուրիշ քա-
ղաքներ ուղարկուած Ն. Արք. Մեծ. հրովարտակների պատճէնները կը
տրուին ձեզ: Իսկ այժմ, ինչպէս նաեւ առաջ Աստուած եւ այսուհետեւ,
Աստրախանից մինչեւ արքայանիստ Մոսկուա ճանապարհը ազատ է եւ
ոչ մի տեսակ վախ չկայ: Այդ պատճառով էլ Պարսկաստանից Ն. Ա.
Մեծ. կայսրութեան Աստրախան եկող հայ վաճառականների համար Ն. Ա.
Մ. Բոյարներին եւ Վոյեվոդային հրամայուած է՝ պայմանագրի համաձայն
վերցնել մաքսից ու պարսկական այլ ապրանքից մաքս եւ Աստրախա-
նից տալով ապահով լաստեր, ճանապարհ ցոյց ուղեկցող պահապաններ-
րով մինչեւ Մոսկուա: Եթէ պատահի՝ որ ձեր ապրանքը ջրում թա-
ղուի, Մեծ Արքան հրամայեց այդպիսի ապրանքից ոչ մաքս եւ ոչ էլ ճա-
նապարհածախս վերցնել: Իսկ եթէ ապրանքատար մարդոց եւ կամ թէ
ուղեկցողների անփութութիւնից ցամաք եւ կամ ջրէ ճանապարհին ապ-
րանք կը կորչի, այդ կորած ապրանքի համար Մեծ Արքան մեզ հետեւ-
եալ հրամանը տուեց. խուզարկել այն մարդկանց, որոնք այդ ժամա-
նակ այնտեղ են եղել եւ եթէ խուզարկութեամբ եւ կամ ապացոյցներով
կը յայտնուի, թէ ով է եղել այդ կորստեան պատճառը, կորած ապրան-
քի գինը առնել նրանից եւ տալ ձեզ Հայերիդ. եթէ նոյն իսկ կիմա-
նաք թէ ովքեր են գողերը (եւ որոնց վրայ էլ խնդիր կը ներկայացնէք),
այնուամենայնիւ կորած ապրանքից չի վերցնուի ոչ մաքս եւ ոչ էլ ճա-
նապարհածախս: Իսկ ինչ որ դուք Հայերդ ձեր ընկերներով վերոյիշ-
եալ ապրանքով Մոսկուա կը գաք, մեր Մեծ. Արքան հրամայեց, որ
դուք յիշեալ ապրանքով իր հպատակ ռուս. մարդկանց հետ ազատ առեւ-
տուր անէք՝ միայն թէ հարեւան պետութեան եւ Թուրքաց արքունի-
քի միջեւ մի որ եւ է պատահմունք առաջանայ, այն ժամանակ գէթ

սահմանաքաղաքներ եւ ծովի միւս ափին եղած գերմանական պետութեան երկիրներ տանող ճանապարհները կը փակուին։ Եթէ պատահի, որ ձեր մետաքսն ու այլ պարսկական ապրանք մեր Մեծ Արքայի առեւտրականները չը գնեն. այն ժամանակ թէ մետաքս եւ թէ միւս տեսակ ապրանք կը գնէ Ն. Արք. Մեծ. արքունի գանձարանը եւ ձեզ կը վճարէ ոսկեդրամ եւ մի եւ նոյն ժամանակ այնպիսի ապրանք, որը ձեզ ձեռնտու կը լինի. մետաքսը կը հաշուի փութը 35 րուբլի, իսկ արդաշը 30 ր., իսկ միւս տեսակ վաճառելի ապրանքի փոխարէն ձեզ կը տրուի ռուսական ապրանք ժամանակի արժողութեան համաձայն եւ ձեռնտու գնով։ Իսկ ինչպէս որ առաջ ձեր Հայոց Ընկերութիւնք Թրքաց պետութեան եւ գերմանական երկիրների միջով եւ այլ ճանապարհներով մետաքսով եւ ուրիշ ապրանքով գերմանական պետութեան էր գալիս, ձեզ Շահի Մեծութեան հպատակ հայ եւ այլ ազգի վաճառականներից պատուիրուած է այլ եւս այդ ճանապարհներով չը գնալ։ Եթէ այլ պետութիւններից հում մետաքս գընելու համար Պարսկաստան օտարազգի առեւտրականներ կը գան, զուր, մետաքսը բացի Ռուսաստան տանել բերելուց. Նրանց ծախելու իրաւունք չունին. իսկ միւս տեսակ վաճառքը կարող էք ծախել, որովհետեւ նորին Մեծութիւն Շահը այդ բանի մասին բանաւոր յայտարարութիւն է արել, բացի այդ Գրիգորը խոստում տուեց ինչպէս իրեն համար, այնպէս էլ Հայոց Ընկերութեան կողմից. իսկ առեւտրականների համար Շահի հրամանի համաձայն տուներն պատրաստ էլ կը տրուին. Իսկ մաքսը, ինչպէս մինչեւ արքայանիստ Մոսկուա քաղաք եղած տեղերում, նոյնպէս էլ արքայանիստ Մոսկուայում ծախած ապրանքից, կը վերցնուի այնպէս. ինչպէս որ Ն. Արք. Մեծ. Իր ձեզ Հայ Ընկերութեան տուած նախկին ողորմած հրովարտակի մէջ որոշել էր։ Մնացած պայմաններն էլ ձեր խնդրի համաձայն Ն. Ա. Մեծութեան հրամանով այժմ վերահաստատուած են եւ որոշուած եւ այս պայմանագրի վրայ խփուած է Մեծ Արքայի պետական կնիքը, որպէս զի այսուհետեւ անխախտ կերպով գործ դնուին բոլոր կէտերը (*) (Արձան. հատ. Ա. էջ 155-157)։

Այս հրովարտակը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Գրիգոր Լուսիկեանին եւ Խօջայ Զաքար Սուրհատեանցի գործակալ Ստեփան Ռամոդանեանին, եւ երկուսն էլ արձակման իրաւունք ստանալով՝ վերադարձան

(*) Այստեղ հարկաւոր է նկատել, որ այս բարձրագոյն տուած հրովարտակները գրուած են հին ռուսական սլաւօնականի հետ խառն լեզուով եւ շատ տեղերը դժուար հասկանալի են. մենք աշխատեցինք փոխագրել այնպէս, որպէս զի մտքի հարազատութիւնը մնայ, իսկ թարգմանել ոչ միայն մեր ուժից վեր է, այլ հարկաւոր է նախ՝ սովորել ժէ դարու ռուս լեզուի քերականութիւնը։

Աստրախանով Պարսկաստան։ Այնուհետեւ սկսուեցաւ համարձակ երթեւեկութիւն եւ վաճառականական գործն հետզհետէ զարգացաւ։ Հայ վաճառականների Մոսկուայի ժողովատեղին Բէլիյ գորոդ կոչուած քաղաքամասում եղած հիւրատունն էր, որտեղ առաջին անգամ Հայերը առեւտրական տներ բաց արին։ Նրանցից շատերը հետզհետէ բոլորովին Մոսկուա եւ Աստրախան տեղափոխուեցան, ունեցան սեփհական հայ գործակալներ (ագենտներ), որոնց պաշտօնն այն էր, որ գնում էին այլ եւ այլ քաղաքներ ապրանքներ ժողովելու համար, որի համար եւ առաջուց Դեսպանական Ատենից թոյլտուութիւն եւ անցագիր էր տրւում նրանց։

Վերեւ յիշուած արձանագրի ստանալուց յետոյ Պարսկաստանից առաջին վաճառականը, որ Ռուսաստան եկաւ, դա Նաղուի Գրիգորեանցն էր, որ 1674 թ. յունուար 31-ին իր ընկերների հետ մետաքսով Մոսկուա հասաւ։ Ն. Գրիգորեանցը մինչեւ նոյն տարուայ յուլիսի 8-ը Մոսկուայում մնաց եւ խնդրեց Դեսպանական Ատենից, որ իր բերած մետաքսը արքունի գանձարանը գնէ, որ եւ կատարուեցաւ եւ նա ռուսական ապրանքով Պարսկաստան վերադարձաւ։ Աչքի առաջ ունենալով որ Ն. Գրիգորեանցը առաջին եկողն էր, ուստի եւ նա երբ Պարսկաստանից դուրս էր եկել՝ իր հետ Գրիգոր Լուսիկեանից նամակ էր բերել Դեսպանական Ատենին, իսկ յետոյ եկողներն այլ եւս կարիք չունէին յանձնարարականներով գալու։ 1675 թ. յունուար 4-ից հետզհետէ Մոսկուա հասան ի միջի այլոց հետեւեալ վաճառականները - Մելքիսէթ Աստուածատրեան, Յակոբ Պօղոսեան, որ ամբողջ մի տարի եւ մի ամիս Մոսկուայում մնաց, Յակոբ Աւետիքեան, Յակոբ Հախնազարեան, այդ ամենքից համարձակ գտնուեցաւ եւ Աստուածատուր Մկրտչեանի հետ 1675 թ. յուլիս 19-ին Արքունի դրան աղերսագիր ներկայացրեց, որի մէջ նա քննելով առեւտրական հարցերը, խնդրում էր Մոսկուայից Աստրախան տանելիք ապրանքից մաքս չը վերցնել, որովհետեւ առանց այն էլ նա մաքս պէտք է վճարէր Պարսից պետութեան։ Ռուսաց թագաւորը Վօլոգ-Դա եւ Կարգոպոլ քաղաքի վոեվօդաներին գրել էր, որ նոքա նոյն քաղաքների վաճառականներին առաջարկեն Աստրախանի եւ Պարսկաստանի հայ վաճառականների պէս ձեռնամուխ լինեն մետաքսի առեւտրին. սակայն այն տեղերի վաճառականները բոլորն ի բաց հրաժարուեցան առարկելով որ նախ անտեղեակ են եւ երկրորդ էլ անսովոր։ Այս մերժումն ունեցաւ իր փառաւոր հետեւանքը. Ռուսաց արքունիքն ըղկաց, որ հայ վաճառականները շատ աւելի պիտանի են. ուստի եւ երբ Հախնազարեանի ու Մկրտչեանի յարուցած մաքսախնդիրը մէջ ընկաւ, թագաւորը հրամայեց ազատել հայ առեւտրականներին այդ մաքսից։

Բացի սրանցից, հետզհետէ գնացին Մոսկուա՝ Յակոբ Նազարեանը,

որք իր մնացքը վաճառելիս ոտ ու վաճառական Լուկասիօլի հետ վէճի բռնուելով եւ ծեծուելով, ստիպուած եղաւ բողոքելու։ Այնուհետեւ ե-րեւան են գալիս Զաքարի Ցակոբեան եւ Յովհաննէս Մակարեան. վեր-ջինս 1676-ին գնաց Արխանգելսկ առեւտուր անելու եւ վերադառնալով հայրենիք 1678-ին կրկին երկու անգամ ապրանք տարաւ Մոսկուա եւ Արխանգելսկ, Գրիգոր Յովհաննիսեան, Դաւթեան Նիկողայոս, Յով-հաննիսեան Դովլաթ, որոնք առաջին անգամ դեկտեմբեր 24-ին Մոս-կուա հասան եւ այնտեղ առեւտրական տուն հաստատեցին եւ երկար ժամանակ առեւտուր արին։ Նոյն տարուայ դեկտեմբեր 31-ին Զաքա-րիա Ցակոբեանը մի մեծ խմբով եւ բազմատեսակ ապրանքով Մոսկուա հասաւ։

Հախնազարեանից արծարծուած խնդիրը, ինչպէս տեսանք, յաջող լուծումն ստացաւ, սակայն այդ էլ երկար չը տեւեց, որովհետեւ Աստ-րախանի մաքսատունն հրաժարուելով ամենայն անյայտ կարգադրու-թիւններից, պահանջեց, որ ըստ նախկին սովորութեանց մաքս վը-ճարեն։ Եաղուփ Գուզոսեանը, որ Մոսկուայում առեւտրական տուն ու-նէր 1676-ին առաջին քանակութեամբ ապրանքով որ նա դնել էր Մոս-կուայում եւ Արխանգելսկում, հասաւ Աստրախան։ Այնտեղ նրանից մաքս պահանջեցին, սակայն նա չուզեց վճարել եւ ստիպուած եղաւ Մոսկուա վերադառնալու, որտեղ նա Արքունիքին բողոք ներկայաց-րեց եւ բաւարարութիւն խնդրեց։ Ռուսաց արքունիքն իրաւացի հա-մարեց Ե. Գուզոսեանի բողոքն եւ խիստ հրամանագրեց Աստրախանի մաքսատան կատարելու արքայի հրամանը, իսկ Գուզոսեանն էլ արտօ-նաթղթով յունիսին Աստրախան վերադարձաւ եւ ապրանքով անցաւ Պարս-կաստան։

ԳԼՈՒԽ Է.

Ինչքան էլ ընդարձակուէր տպագրական գործը, այնու ամենայնիւ Հայոց Ընկերութեան համար քիչ էր և տպագրական շրջանն էլ շատ նեղ։ Նրանք գիտէին, որ իրենց հայրենակից Հին Ջուղայեցի, Հին Նախիջևանցի և Երևանցի վաճառականները համարեա՛ ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Ռուսաստանի հետ, այլ նրանք աւելի կապուած էին Ամստերդամ, Ճենովա, Մարսէյլ և այլ քաղաքների հետ։

Նշանաւոր դեր են խաղացել հայ վաճառականները Եւրոպայում հայոց տպագրութեան գործում. Նշանաւոր եմ ասում, որովհետև ԺԷ-րդ դարում հայ վաճառականը գնում էր գրքի կարիքը, նա չէր խնայում իր լուման և իր ծախսով գրքեր էր հրատարակում։ Վերցրէք մեր անցեալ տպագրութեան շրջանին վերաբերեալ գրքերի յիշատակարանները և կը համոզուէք, որ գործի գլուխ են կանգնած մի տիրացու և մի վաճառական։ Բայց որպիսի զոհողութիւննե՛ր, զրկանքնե՛ր, այնուամենայնիւ գործի սէրը չի մեռել նրանց մէջ և համարեա՛ մինչև անցեալ դարու կէսերը մնացել էր այդ գեղեցիկ սովորութիւնը, և վերջերս այդպիսի մեկենասներ երեւում են միայն Վիեննայի տպուած գրքերի վրայ, (մենք չենք հաշւում այլ տեղերում տպուած գրքերը, որոնցից դուցէ մի քանիսն են բաղդ ունեցել մեկենասներ ունենալու), և կարծես նրանց մի տեսակ մենաշնորհ է տուած։ Ամստերդամում այդ ժամանակներ առեւտուր էր անում Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիս վաճառականը, որ մի քանի անգամ Եւրոպա է գնացած եղել, Պետրոս Ապրօն (որի մասին առանձին կը խօսենք) և այլք։

Հայ Ընկերութիւնն ու միւս վաճառականները համոզուած լինելով, որ իրենց համար մեծ օգուտ է Եւրոպայի հետ կապուած լինելը, դեռ 1673 թ. հարց զարթացրին Մոսկուան կենդրոն դարձնել և այդ կենդրոնից անցնել նաև ռուսական այլ քաղաքներ, որոնց սահմաններին մօտ էին և մանաւանդ որ Ռուսաց պետութիւնն արդէն իրենց մասնացոյց

էր առել քանի մը քաղաքներ, ինչպէս Արխանգել, Նովգորոդ եւ Սմոլենսկ, եւ որովհետեւ մետաքսի գինն որոշուած էր տարածութեան-քաղաքի հեռաւորութեան համաձայն, ուստի եւ փորձեցին անցնել Ռուսաստանից դուրս Շվեդիա Նարվայի միջով։ 1673 փետրուար 7-ին Ներկայացրին մի խնդրագիր յանուն Դեսպանական Ատենի, եւ խնդրեցին թոյլտուութիւն, որ եւ շուտով ստացուեցաւ։ Այս թոյլտուութեան մասին շուտով յայտարարուեցաւ Հայ Ընկերութեան եւ 1676 թ. արդէն Սաղում Գրիգորեանն իր գործակատարներով անցաւ Արխանգել։ Սաղում Գրիգորեանի օրինակին հետեւեցին նաեւ Յովհաննէս Մակարեան, Զաքարիա Կիրակոսեան եւ Հայրապետ Մաթէոսեան վաճառականները, որոնք մայիսի վերջերին արդէն Արխանգելումն էին։ Յունիս 12-ին Սարգիս Նազարեան եւ Յակոբ Աւետիքեան վաճառականները դարձեալ մեծ ապրանքով Արխանգել գնացին։ Այս երթեւեկութիւնն օրէ ցօր կանոնաւոր ընթացք առաւ եւ որովհետեւ Արխանգելում տօնավաճառ էր լինում, ուստի կարիք զգացուեցաւ մի մշտական մարդ ունենալու, որը կարողանար նրանց առեւտուրն առաջ տանելու, ուստի եւ մի նշանաւոր առեւտրականի հետ, որի անունը Լուպին էր, պայմանաւորուեցան եւ գործակալ նշանակեցին եւ Ռուսաց արքունիքին էլ դիմեցին հաստատելու Լուպինին։ 1676 թ. յուլիսի 13-ին Դեսպանական Ատեանն հաստատեց Լուպինին իր պաշտօնում եւ հայ վաճառականներն էլ պայմանաւորուեցան նրա հետ, որ նա ընդունէ նրանց ուղարկած մետաքսն ու միւս տեսակ ապրանք եւ եթէ իրենք բացակայ լինեն՝ տօնավաճառին ի վաճառ հանէ։ Սրանով ունէին երկու պաշտօնական գործակալութիւն ունէին, բայց Աստրախանում ոչ միայն գործակալութիւններ կային, այլ եւ իրենց առեւտրական տների բաժանմունքներ էին հաստատել եւ ինչքան մենք խորն ենք թափանցում, աւելի ու աւելի համոզւում ենք, որ Պարսկահայ վաճառականները միանուագ՝ ապրանք էին բերում Աստրախան, իսկ այնտեղից մաս մաս արտահանում Մոսկուա եւ ուրիշ տեղեր։

Չընայած այն հանգամանքին, որ Դեսպանական Ատեանն արդէն հրամանագրել էր Աստրախանի Վօեվօդային Հայերին բախշելի մաքսային զիջողութիւնների մասին, այնու ամենայնիւ մաքսատունն ու Վօեվօդան առհասարակ աշխատում էին ճնշել վաճառականներին եւ այլ եւ այլ զրկանքներ տալիս։ Մի խումբ հայ վաճառականներ, որոնցից մեզ հասել են միայն չորս մարդու ազգանունն՝ Դաւիթ Բողումեան, Յակոբ Պօղոսեան, Յակոբ Ադոթեան եւ Սիմէօն Աւդուլեան, մեծ ապրանքով Աստրախան հասան։ Վօեվօդան հրամայեց մաքս վերցնել, սակայն վաճառականներն բացէ 'ի բաց հրաժարեցան վճարելուց, ուստի եւ Վօեվօդայի հրամանով ապրանքն արքունի գանձարանին յանձնուեցաւ 'ի պահպանութիւն եւ յայտարարուեցաւ նրանց, որ մինչեւ չը վճարեն,

տարրանքն իրենց չը վերադարձուի։ Հայերն, առանց ժամանակ կորցնելու, անմիջապէս Մոսկուա գնացին եւ 1676 թ. 6-ին յունիսի Դեսպանական Աւանին բողոք ներկայացրին եւ խնդրեցին որ արքունի գանձարանը վերցնէ հաւասների մաքսաւճարը, իսկ մնացած ապրանքի գինն լիովին վճարէ իրենց։ Թագաւորն լսելով Վոեւոդայի օրէնքին հակառակ վարմունքի մասին, նոյն ամսի 25-ին բարձրագոյն հրամանակ տուեց յանուն Վոեւոդայի, որի մէջ պարզ կերպով որոշուած էր մաքսաւճարի հարցը, եւ հայ վաճառական Յովակիմ Մուկոսեանի ձեռքով ուղարկուեցաւ Աստրախանի Վոեւոդային։ Այս յաջողութիւնն աւելի ոգեւորեց վաճառականներին եւ երեք տարի շարունակ իրար եւեւից բազմաթիւ վաճառականներ եկան, այնպէս որ այս գործն այնպիսի ընթացք առաւ, որ ռուս առեւտրականների մէջ զարթեցրեց մի միտք — արդեօ՞ք մի միջոցն չէ, որ քայքայում է նրանց գործը. Թէպէտ իրողութիւնն ամէն կերպ եւ ամէն կողմից հաստատում էր, որ հայ վաճառականների երեւալու օրից առեւտուրն արագ կերպով զարգացել էր, բազմակողմանի օգուտներ տուել թէ ժողովրդին եւ թէ պետութեան։ Պետութիւնը զգում էր այս բոլորը եւ ամէն կերպ նպաստում գործին, իսկ այն ռուս վաճառականներն, չը նայած որ իրենց գործը բարելաւել էր, դժգոհ էին պետութիւնից եւ այս դժգոհութիւնն ծածուկ չը մնաց։ Նրանք ասում էին, որ Հայերն էլ երկրորդ Անգղիացիք են դառնում, որոնք աղքատել էին ամբողջ Եւրոպան եւ առեւտրի սանձը ձեռքին թագաւորում էին. դրան էլ չեն դառնալու. ռուս վաճառականներն 'ի մի խմբուած մի խնդրագրով դիմեցին Թագաւորին 1679 թ. յունուար 3-ին ասարկելով, որ թէպէտ պետութիւնն 'աշխատում է առեւտուրը տարածել Հայերի ձեռքով, բայց այդպիսով ռուս վաճառականները վընասւում են եւ զրկանքներ կրում։ Բարեխնամ Թագաւորը գուցէ ուրախ էր, որ իր ժողովրդի մէջ վաճառականութեան նախանձ կայ եւ առաջնութեան հարց, բայց նա չէր կարող մոռանալ եւ այն, որ Կարգոպոլ ու Վոլոգդա քաղաքի վաճառականները, որոնք նշանաւոր վաճառականներ էին, հրաժարուել են իր հօր ժամանակ մետաքսի առետրից, յայտնելով, որ իրենց համար դժուար է այդպիսի պատասխանատու առեւտրով զբաղուելը եւ վերջապէս Դեսպանութեան Աւանը, որի միջոցով ներկայացուել էր ռուս առեւտրականների բողոքը, միանգամ ընդ միշտ հակառակ էր նրանց բողոքի մէջ եղած յենակէտերին եւ համաձայն Թագաւորի հրամանի, բողոքն անհետեւանք մնաց։ Թագաւորը միայն այն չէր մտածում, որ Հայերն գային եւ գնային, այլ նա ուզում էր սիրով եւ քաղցրութեամբ գրաւել նրանց, որպէս զի նոքա ընդ միշտ փոխադրուէին Ռուսաստան եւ իրեն հպատակ դառնային։ Այդ ցանկութիւնը մասամբ կատարուած էր Աստրախանի վերաբերեալ, բայց նա ուզում էր նրանց իրեն մայրաքաղաքում կեդրոնացնել եւ հաս-

կաւոր դէպքում նա անմիջապէս հոգում էր նրանց խնդիրներն աւելի լայն չափով կատարելու։ Հայոց մէջ արդէն արծարծուել էր ազգային եկեղեցի ունենալու հարցը։ Ռուսաց արքունիքը վաղուց արդէն կրօնի, լեզուի, եկեղեցու ազատութիւն էր շնորհել եւ գործն այնպէս փայփայելուց յետոյ ջնջել՝ ոչնչացնելն անկարելի էր եւ հակառակ Ալեքսէյի Միխայլովիչի ցանած սերմերին, որոնք նրա որդու Թէոդոր Ալեքսէյեվիչի՝ ժամանակ արդէն ծիլեր էին արձակել։ Թագաւորը դեռ պատանի էր եւ նրա սիրելիներն՝ նրա գահ բարձրանալու (1676) օրէն արդէն թագաւորում էին եւ Թագաւորի ընթացիկ գործերն առաջ տանում։ Սոյն այդ մարդիկ, ինչպէս եւ դրանցից գլխաւորը՝ Բօյարին Նարըշկինը վճռել էին ուղղի մեծ արտօնութիւններ տալ Հայերին, որպէս զի պետական գանձարանն աւելի օգտուի, նրանց կեանքն աշխոյժանայ եւ թեթեւակէս էլ բարձրանայ։

1679 Թուականը միայն այդ կողմից չու բախտաւորեց Հայերին, այլ մի նոր աւելի ուրախաբեր դէպք էլ տեղի ունեցաւ, որով հայ վաճառականների թշնամիներն աւելի ու աւելի կատաղեցան, բայց ի՞նչ կարող էին անել, երբ Թագաւորի հրամանը պէտք է միշտ ռուս թէ օտարազգի հպատակի համար պաշտելի՝ սուրբ լինէր։ 1679 Թ. կարծես թէ մի նոր յաղթական տարեգլուխ էր եւ բարեխնամ Թագաւորը հրամայեց յայտարարել Աստրախանցի ու Պարսկաստանցի հայ վաճառականներին, որ Զատկին՝ ապրիլ 24-ին քրիստոսեան ի միասին գան իր մօտ Ս. Յարութիւնը շնորհաւորելու եւ Թագաւորի աջը համբուրելու։ Ուրախութեան չափ չը կար եւ Հայերը ներկայացան սիրելի Թագաւորին։ Այդ ժամանակից սկսած աջը համբուրելը սովորութիւն դարձաւ, եւ 1686 Թ. ապրիլ 8-ին Զատկին արքունիքում բոլոր Հայերը ճաշով հիւրասիրուեցան. 1688 ապրիլ 19-ին էլ ճաշի փոխանակ 110 րուբլի արծաթ դրամ տուեցան։ Պէտք է նկատել, որ Հայերն աւելի ու աւելի յաջողանք ու արտօնութեանց արժանացան Սոֆիա իշխող-կառավարչուհու օրով։

Մաքսի ու ճանապարհածախսի գործն առ հասարակ դժուարութիւնների էր տեղիք տալիս, որովհետեւ շատ անգամ պատահում էր, որ պետական պաշտօնեաներն օգտուելով Հայերի միամտութիւնից եւ կամ նորեկների ռուսական դրամի հաշիւը չը գիտենալուց՝ աւելի էին վերցնում եւ այլ տեսակ զրկանքներ հասցնում. 1679 Թ. մայիսին մի խումբ վաճառականներ՝ Աղեքսանդր Բուլղաշեան, Յովակիմ Մակարեան, Մարտիրոս Մանուէլեան եւ Սարգիս Սարգսեան, Աստրախանից ապրանքներին տանելիս ստիպուեցան աւելի վճարելու քան պէտք է վճարէին. ուստի եւ Մոսկուա հասնելով բողոքեցին Դեսպանական Ատեանին եւ խնդրեցին աւելորդ վճարածն ետ տալ։ Դեսպանական Ատեանն բաւարարութիւն տուեց նրանց եւ կրկին հրամանագրեց Աստրախանի Վօեվօդային անկանոնութեանց տեղիք չը տալու։

Հայերն անհատապէս օրէ ցօր նոր նոր հարցեր էին բարձրացնում, որպէս զի առեւտուրը կանոնաւորուի եւ աւելի ու աւելի լայն ծաւալ ստանայ։ 1682 թ. 29-ին մայիսի Դաւիթ Բարղամեան հայ վաճառականը, որ վաղուց արդէն առեւտուր էր անում Աստրախանում եւ Մոսկուայում, խնդրեց պետութիւնից, որ իրեն իրաւունք տան Արխանգելսկի վրայով արտասահման անցնելու։ Արքունի Դուման թոյլ տուեց եւ դարձեալ առանձին օրէնքներ որոշեց, որի հիման վրայ էլ բազմաթիւ վաճառականներ եկան Մոսկուա արտասահման գնալու. մենք դըրանցից մի քանիսի անունները միայն կը յիշենք, ինչպէս՝ Եղիա Յովակիմեան, Աւետում Հայրապետեան (1), Անուշ Վարդանեան, Սափար Բարսեղեան (որի մասին յետոյ կը խօսենք), այլ ընկերներով (որոնք Նովգորոդով գնացին արտասահման 1686 նոյեմբեր 1-ին). այնուհետեւ 1687 ապրիլ 20-ին Արխանգելսկով արտասահման անցաւ Աղաջան Աւետիքեան, Բարսեղ Բարսեղեան, որը մի քանի անգամ արտասահման գնաց։ Բ. Բարսեղեանը 1695 թ. Եւրոպայում գնած ապրանքով Աստրախան էր եւ Մոշնեցի գիւղացիներից կողոպտուելով ու ծեծուելով բողոքեց Դեսպանութեան Ատենին եւ պահանջեց իրեն բաւարարութիւն տալ, սակայն գործին ընթացք չը տալու պատճառով 1696-ին ընդ միշտ վերադարձաւ իր հայրենիքը եւ հակառակ պայմանագրի՝ Տաճկաստանի վրայով Եւրոպա անցաւ առեւտուր անելու։ Բացի այս՝ 1687-ին արտասահման անցան Ամաջան Աբրահամեան եւ Աւգուստ (°) Աւետիսեան, իսկ 1688 թ. յունիս 2-ին էլ Հայրապետ Մաթէոսեան, Զաքար Մաթէոսեան եւ Պօղոս Յովհաննէսեանց եւայլն։

Այսպիսով ուրեմն հեռաւոր քաղաքների հետ գործ ունէին Հայերը՝ Աստրախան, Մոսկուա, Արխանգելսկ, Սմոլենսկ, Նովգորոդ, բայց այս՝ հետագայում երեւում են Նարվա, Ղազան, Օրէնբուրգ, Կամենից, Լեմբերգ, Թէոդոսիա, Խերսոն, Ղզլար եւայլն։

1690 յունուարին Մոսկուա հասաւ Ստեփան Սափարեան Թոփչենցը 15 ընկերներով եւ բողոքեց որ ինչպէս Աստրախանում, նոյնպէս էլ ուրիշ քաղաքներում ապրանքը ձերբակալութեան է ենթարկուել եւ պահանջեց որ իր վնասները հատուցուին։ Բացի այս՝ Ստեփան Սափարեանը ուրիշ հարցեր էլ բարձրացրեց։ Դեռ 1683 թ. յունվար 13-ին Հայերին իրաւունք տրուեցաւ Մոսկուայում վաճառատներ բանալու եւ

(1) Ինչպէս Աւետում Հայրապետեանը, այնպէս էլ նրա որդիք ու թոռներն անխափան առեւտուր էին անում Մոսկուայի հետ եւ վերջը նրանք մշտապէս Մոսկուայում հաստատուեցան եւ դրանցից առաջացան «Արապետով» կոչուած յայտնի Մոսկուացիները, որոնք մեծ մասամբ զինուորական ծառայութեան մտան եւ նրանցից շատերը գէնէրալութեան էլ հասան։

ընդ միջտ հաստատուելու, սակայն Սահիփան Սափարեանցը 1690 մայիս 6-ին ամենուրեք ազատ առեւտրի հրաման հանել տուեց եւ այն էլ, որ որտեղ էլ Հայերը ռուսական ապրանք գնեն՝ մաքս չը վճարեն։ Այս արտօնութիւնը մեծապէս նպաստեց գործին եւ այս անգամ արդէն Հայերը սկսեցին գնալ Ամստերդամ, Լոնդոն եւ այլ քաղաքներ։ Նոյն տարւայ ապրիլ 11-ին Ս. Սափարեանն 13 ընկերներով Նովգորոդի վրայով արտասահման գնաց։

1696 փետրուար 4 ին Տփլիսի գնացին մի խումբ վաճառականներ, ինչպէս Գրիգոր Դաւթեան, Մկրտիչ Աստուածատրեան, Նիկողայոս Թորոսեան, Տանվերդ Սարգսեան, Մարտիրոս Բարսեղեան, Յակոբ Դաւթեան, Նազար Խաչատրեան, Բահաթուր Դաւթեան, Առաքել Պետրոսեան, Պօղոս Սահիփանեան, Աստուածատուր Յովհաննիսեան, Սիման Յովհաննիսեան, Մառայ Սահակեան, Խաչիկ Միքայէլեան եւ այլք։

Բայց արդէն փոխուել էր ժամանակը, Ռուսաստանը զբաղուած էր խաւարը հալածելով, Ռուսաստանն ունէր մի հանճար, որը պէտք է բարեփոխէր երկիրը, զարթեցնէր քնած ժողովրդին, դա Պետրոս Մեծըն էր։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ալէքսէյ Միխայլովիչը իր մահից յետոյ թողեց մի աղմկալից ժառանգութիւն։ Նա առաջին կնոջից ունեցել էր 11 զաւակ, որոնցից կենդանի մնացին Ֆէօդոր եւ Իօանն եւ աղջիկ Սօֆիան։ Հօր մահից յետոյ թագաւորեց Ֆէօդորը, որ իր մահից առաջ 1682-ին ժառանգներ հռչակեց թուլակազմ Իօաննին եւ Պետրին, որը ծնուած էր Ալէքսէյի Միխայլովչի երկրորդ կնոջից 1672-ին։ Սօֆիան, որ ուժեղ խելօք գտնուեցաւ, հեռացրեց Պետրին կամ Պետրոսին եւ օգտուելով Իօաննի թուլութիւնից իրեն հռչակեց տիրող պետութեան։ Այս գործում մեծ օգնութիւն արեց ստրելցի կոչուած զօրքը եւ 1682 մայիս 6-ին Սօֆիան հռչակուեցաւ որպէս եղբայրների օգնական տիրող։ 1682 յունիսին կատարուեցաւ թագադրութեան հանդէսը եւ Իօանն ու Պետրոսը ճանաչուեցան օրինաւոր գահաժառանգներ, սակայն Սօֆիան նորից ապստամբեցրեց ստրելցի-ներին եւ Պետրոսն ու Իօանն ստիպուեցան Տրոյիցկօ-Սերգիեւսկիյ վանքը փախչելու։ Այսպիսի աղմուկների մէջ մեծացաւ Պետ-

րոսը, որ մանկութիւնից սկսեց զբաղուել զինուորական հարցերով եւ 1689-ին արդէն որպէս ինքնակալ՝ թագաւորութեան գահը բարձրացաւ. Աւելորդ է երկարաբանութիւն անել, միայն այսքան ասենք, որ Պետրոսն իսկական զինուորական լինելով սկսեց կարգի բերել պետական գործերը, անցաւ Գերմանիա, Հոլանդիա, Անգլիա. Հոլանդիայում նա Զաանդամ գիւղում անձամբ աշխատում էր նաւագործարանում։ Վերադառնալով Ռուսաստան նա կարգի բերեց պետական գործերը, բարեկարգեց զօրքի ու զինուորականների վիճակը, հրաւիրեց արտասահմանից արհեստաւորներ, շինել տուեց նաւեր եւ յետոյ էլ աշխարհակալութեան ձեռնամուխ եղաւ, որով ընդարձակեց Ռուսիոյ սահմաններն ամէն կողմից էլ։ Նա երկրի վարչական կազմակերպութիւն հիմնովին վերափոխեց եւ ամէն գործում էլ հետեւում էր Եւրոպացիներին։

Այսպիսի մի աշխարհաշէն եւ խելօք թագաւորի աչքից չէին կարող անտեսանելի մնալ Պարսկահայ վաճառականները, եւ նա իր գահակալելու օրից սկսեց խրախուսել նրանց։ Նրա օրով երթեւեկութիւնն աւելի մեծ չրջան ստացաւ։ Պետրոսը, որ իր մեծագործութիւնների համար Մեծ կոչուեցաւ, 1703-ին Պետերբուրգ քաղաքի հիմը դրեց եւ հայ վաճառականներին հրաւիրեց Պետերբուրգ առեւտուր անելու։ Նրա օրով հայ վաճառականութիւնը միայն մետաքսով չէր զբաղուած, այլ այս անգամ արդէն չորս կողմից հայ վաճառականներ էին գալիս Ռուսաստան, ինչպէս Ղրիմի քաղաքներից, այնպէս էլ Լեմբերգ, Կամենից եւ այլ լեհական քաղաքներից եւ Ռուսիա էին բերում բազմատեսակ վաճառքներ։

Հայ վաճառականները զգում էին, որ Պետրոս Մեծից շատ բան կարելի է սպասել եւ առա վճռեցին մի ուրիշ քայլ եւս անել։ Ինչպէս արդէն յիշեցինք, 1686-ին Մոսկուա եկաւ Բարսեղեան Սաֆար նշանաւոր վաճառականը, որ երկար ժամանակ առեւտուր էր անում։ Սա 170 մարտ 11-ից իրաւունք ստացաւ Նարվայում եւ Պետերբուրգում ազատ առեւտուր անելու։ Սաֆար վաղուց որոշել էր Ռուսաստանում մետաքսի գործարան բանալ, ուստի եւ Թերեքի ափերին նա գնել էր, գտնել էր հողը եւ արդէն գտել, որ Անդրեւսկի գիւղերի մօտ՝ Թերեք գետի ափերին հողը բարեբեր է, ուստի եւ 1710 թ. մարտ 12-ին դիմեց Պետրոս Մեծին եւ թոյլտուութիւն խնդրեց այդ գիւղերի մօտ մետաքսի գործարաններ բանալու։ Սա արդէն Պետրոս Մեծ աշխարհաշէն թագաւորի համար մի ուրախալի եւ նրա ծրագիրներին իրագործող մի երեւոյթ էր, եւ նա ոչ միայն թոյլ տուեց, այլ եւ որոշ հրահանգներ տուեց։ Ս Բարսեղեանը տեղափոխուեցաւ իր ընտրած երկիրը, եւ ձեռնեց թթի ծառեր տնկել, որպէս զի շերամի համար կերակուր պատրաստէ։ Ժամանակի ընթացքում կարգի բերելով մետաքսա-արդիւնաբերական գործը

1718 մարտ 13-ին հրովարտակով իրաւունք տուաւ գործարան բանալու ։ Չը պէտք է մոռանալ, որ Ռուսաստանում սա առաջին գործարանն էր ։ 1721 յուլիս 30-ին տուած հրովարտակով նրա գործարանների պաշտօնական գոյութիւնը ճանաչուեցաւ եւ գործուածքներն էլ մեծ քանակութեամբ արտահանուեցան Ռուսական նահանգներ եւ այդ օրից սկսուեցաւ այդ գործուածքների տարածանութիւնը, որը տարւայ ընթացքում այնպիսի լայն շրջան ունեցաւ, որ մինչեւ անգամ արտասահման էլ դուրս տարուեցաւ ։ Բ. Սաֆարեանը, որ առաջ Աստրախանում էր բնակւում՝ բոլորովին տեղափոխուեցաւ եւ Թերեքի ափին բնակութիւն հաստատեց եւ այնտեղ էլ մեռաւ 1730 դեկտեմբերին ։ Նրա ժառանգները անշնորհք գտնուեցան եւ թէպէտ դեռ այժմ էլ գոյութիւն ունին, սակայն պապենական կալուածքներից մեծ մասը ձեռքից բաց են թողել ։

Ինչպէս ասացինք, Պետրոս Մեծը սիրող էր վաճառականութեան եւ այդ հիման վրայ նա շարունակ նորանոր օրէնքներով ու հրովարտակներով խրախուսում էր Հայերին ։ Այստեղ մենք բաց ենք թողնում Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները Հայոց հետ, այսպէս ասած՝ քաղաքական յարաբերութիւնը, գիտենալով որ այդ խնդիրը մի փոքրիկ պատմութիւն չէ, այլ բազմաշատ գործի նիւթը կարող է կազմել եւ որ եթէ մենք այդ մանրամասնութեան մէջ մտնենք՝ կը շեղուենք մեր ճանապարհից ։ Պետրոսի գահ բարձրանալու օրից Մոսկուայում եւ Պետերբուրգում երեւում են հայ գիտականներ, նուիրակներ, վերջապէս Իսրայէլ Օրին, Պետրոս Ջելեպին, Բաղդասար Նազարեան, Մինաս Վարդապետ, Անտոն Քաշանեան, Թարխան եւ այլք, որոնք Պետրոսին հրաւիրում են իրենց հայրենիքին ազատութիւն տալու ։ Պետրոսը կատարող էր եւ մտադիր էր կատարել ինչ որ կարողացաւ ։ Պետրոսի օրէնքները ձգողական մագնիսի զօրութիւն ունէին ։

1711 ապրիլ 13-ին կառավարիչ Սենատին տուած հրովարտակում ասուած էր․ Պարսկական վաճառականութիւնը տարածել-բազմացնել, Հայերի հետ որքան կարելի է քաղցր վարուել եւ ինչ բանի մէջ որ կարելի է դիւրութիւններ անել, որպէս զի նրանք աւելի մեծ թւով Ռուսաստան գան ։

1711 մայիս 2-ին Սենատին տուած հրամանում վերոյիշեալ հրովարտակի վերաբերեալ ասած էր․ Ա) Համաձայն 175 Թ. (1667 Թ.) հաստատուած պայմանագրի՝ վերցնել որոշուած մաքսը եւ այդ մաքսը վերցնել իսկական արժէքից․ Բ) Հայերին ծախած ապրանքից մաքս չվերցնել․ Գ) Ինչպէս վաճառականների, այնպէս էլ ծառաների ու ապրանքի տեղափոխութեան համար կառքեր չտալ, այլ թո՛ղ իրենք վարձեն․ Դ) Աստրախանից մինչեւ Մոսկուա եւ մինչեւ սահմանաքաղաքներ տալ ուղեկից պահապաններ․ Ե) Ադամանդից, մարգարտից եւ այլ ակներից մաքս չը վերցնել․ Զ) Մոսկուայում եւ Արխանգելսկում սխալմամբ

Հայերից վերցրած կրկնակի մաքսը՝ 973 ր. 10 ալտինը վերադարձնել։

1712 փետրուար 20-ին Սենատին տուած հրամանի մէջ ասած էր. «ապրանքից մաքս վերցնել 175 թ. եւ 711 թ. (1667 թ. եւ 1711 թ.) հրովարտակների համաձայն, իսկ ճանապարհածախսը — Աստրախանից Մոսկուայով Արխանգելսկ 20 ալտին, եւ Արխանգելսկից էլ Աստրախան փութից 20 ալտին»։

1712 դեկտեմբեր 5-ին Սենատին տուած հրովարտակում ասուած էր. «այն ապրանքը, որը արդէն Աստրախանում հաւաքուած է ու գնուած, այլ եւս սահմանաքաղաքներում գնելու կարիք չունի, այլ պէտք է վերաքննել մի միայն Մոսկուայում, ինչպէս այդ մասին նախկին պայմանագրի մէջ գրուած է»։

Երբ Պետրոս Մեծը Ամստերդամումն էր, այնտեղ նա ծանօթացել էր նշանաւոր հայ վաճառականների հետ, որոնց մէջ գլխաւոր դեր էին խաղում նշանաւոր Պետրոս Ապրօն եւ Յովհաննէս Դիրօդոժեանը։ Վերջինս 1720-ին հոլանդական ապրանքով Ռուսաստան եկաւ եւ նոյն տարուայ սեպտեմբերին ետ դարձաւ։ Այսպէս չը վարուեց Ապրօն, նա ուզեց որ Պետրոս Մեծը հրովարտակով որոշէր պայմանները։ Երբ Պետրոս Մեծը երկրորդ անգամ Հոլանդիա գնաց, այն է 1717-ին, Պետրոս Ապրօն մի տեղեկագիր-խնդրագիր ներկայացրեց կայսեր եւ խնդրեց թոյլ տալ Ռուսաստանում առեւտուր անելու։ 1717 թ. յունուար 28-ին առանձին հրովարտակ տրուեցաւ, որից մենք առաջ ենք բերում գլխաւոր մասը.

«Երբ մենք Հոլանդիայումն էինք, Պետրոս Ապրօ հայն իր ամենախոնարհ յուշագրով-խնդրագրով յայտնեց մեզ, որ ինքն ու իր երկու եղբայր Աբրամ եւ Ստեփան Ապրօները, որոնք Զմիւռնիայում են ապրում՝ Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Տաճկաստանում եւ Եւրոպական պետութեանց մէջ մեծ առեւտուր ունեն եւ այդ առեւտուրը գլխաւորապէս կայանում է մետաքսի եւ այլ պարսկական ու արեւելեան ապրանքի մէջ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ ամենախոնարհաբար յայտնեց մեզ որ ինքն ու իր վերոյիշեալ եղբայրներն իրենց առեւտրական արդիւնաբերութեան համար մտադիր են մեր պետութեան միջով երթեւեկել Պարսկաստան եւ այն տեղից այս երկիրներ ապրանք բերել, առեւտուր անել մեր քաղաքներում՝ Աստրախանում եւ Եարօսլաւլում, Արխանգելլում, Մոսկուայում եւ մեր աթոռանիստ Պետերբուրգում։ Այսպէս ուրեմն պէտք է այն ապրանքով առեւտուր անեն եւ հարկաւոր մաքս վը-

ճարեն․ միայն մենք հրամայեցինք․ որ այն ապրանքից․ ինչ որ նորա եւ կամ նոցա գործակատարները Պարսկաստան կը տանեն եւ կամ ինչ որ Պարսկաստանից մեր քաղաքներով եւ նաւահանգիստներով (որ ճանապարհ որ իրենք կընտրեն) այս երկիրները բերել կուզենան․ ինչքան որ սովորաբար պարսկահպատակ Ջուղայեցիք մաքս են վճարում․ նրա համաձայն էլ ամեն ինչից սրանցից պէտք է մաքս վերցնել․ այս բանի համար նա ամենախոնարհաբար մեզնից մեր բարեհաճութիւնը խնդրեց․ այս պատճառով էլ մենք մեր պետութեան ու երկրի վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար ոչ միայն մեր համաձայնութիւնը յայտնել ցանկացանք․ այլ եւ շնորհելով այս հրովարտակը նրան առանձնաշնորհութեանց արժանացրինք եւ հրամայում ենք մեր կառավարիչ Սենատին․ նահանգապետներին․ փոխ-նահանգապետներին․ կոմենդանտներին (բերդապետ)․ լանդրատներին եւ զինուորական թէ քաղաքական ամեն պաշտօնի կառավարիչներին․ քաղաքներումն էլ վերահայեցողներին․ վաճառապետներին եւ մաքսային պաշտօնեաներին․ որ երբ վերոյիշեալ Պետրոս․ Աբրամ եւ Ստեփան Ապրօներ մեր այս հրովարտակով առեւտրական գործերով իրենք եւ կամ նոցա գործակատարները ցամաքով թէ ծովով․ ո՛ր ճանապարհով իրենք կը կամենան․ մեր երկրով կանցնեն իրենց մարդկանց հետ միասին․ ամէն տեղ առանց խափանելու ազատ ճանապարհ տալ․ ոչ մի տեսակ արգելք չանել եւ չը վիրաւորել այլ ընդհակառակը պահանջած դէպքում ամեն կերպ օգնել նրանց․ իսկ ինչպէս նրանց մօտ եղած․ այնպէս էլ նրանց գործակատարների հետ ղըրկած ապրանքից․ հրամայում ենք մեր մաքսային վերատեսուչներին․ վաճառապետներին եւ այլ պաշտօնեաներին ամեն ինչից էլ պարսկահըպատակ Ջուղայեցի Հայերի հետ կապած պայմանագրի համաձայն մաքս վերցնել միայն ոչ աւելի քան որոշուած է եւ մեր հպատակներից ոչ ոք չը համարձակուի նրանց վրայ որ եւ է տուրք դնել եւ կամ նրանց վիրաւորել վախենալով մեր բարկութիւնից եւ ամենախիստ պատժից եւ երբէք չը յանդգնի այդ անելու․ որովհետեւ մենք՝ Մեծ Թագաւորս․ մերս Արքայական Ողորմածութեամբ ինչպէս նրանց․ այնպէս էլ նրանց գործակատարներին մեր կայան Ս. Պետերբուրգում եւ վերոյիշեալ քաղաքներում թոյլ ենք տալիս ազատ կերպով բնակուելու եւ պատուէր չը տուած ապրանքով առեւտուր անելու․ երթեւեկել այլ քաղաքներ ու օտար պետութիւններ եւ իրենց ապրանքը տանել ծովով եւ ցամաքով միայն ամեն բանումն էլ համաձայն նոյն պարսկահպատակ Հայերի վըճարած մաքսի՝ մաքս վճարել․ բացի այս՝ մենք հրամայում ենք որ Պետրոս Ապրօյին․ նրա եղբայրներին ու գործակատարներին միշտ պաշտպանէք եւ օգնէք․ որպէս զի նոցա եղբայր Հայերն ու այլ ազգի առեւտրականները այս տեսնելով՝ ցանկութիւն ունենան մեր երկրի միջով առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատել Պարսկաստանի հետ․ ի

հաստատութիւն այս բանի մեր սեփհական ստորագրութեամբ եւ պետական կնքով վաւերացնում ենք եւ հրամայում մեր այս հրովարտակը մատեանը մուծելով՝ առ նրանց եւ կամ նրանց գործակատարներին ըստ աւորութեան եւ եթէ նրանք եւ կամ թէ գործակատարներն առանց մեր այս հրովարտակի գան, այն ժամանակ էլ պատ են․ միայն թէ որպէս վկայութիւն ներկայացնեն Պետրոս Սարրոյի ստորագրութեամբ եւ կնքով այս հրովարտակի պատճէնը ․․ այդ վճիռոմն էլ մի եւ նոյնը պէտք է անել, ինչ որ իսկական հրովարտակը ներկայացնելիս»։

Այս հրովարտակը տրուած է Ամստերդամում։

Սարրոյի մասին մեր տեղեկութիւնները շատ քիչ են․ միայն այսքան գիտենք, որ Սարրոն դեռ 1731-ին (եթէ ոչ ինքը գոնէ նրա ժառանգները) Պետերբուրգում առեւտուր էր անում։ Ո՞րքան մնաց Սարրոն այդ մեզ յայտնի չէ․ բայց հարկաւոր է օգտուել հոլանդական գրութիւնից, որպէս զի ամեն ինչ մեզ համար պարզ լինի։ Կարծեմ Ս. Էջմիածնի մատենադարանում դեռ մինչեւ այժմ կայ այդ մեծ մարդու պատկերը (1)։

Պետրոս Մեծը միայն այսքանով չէր կարող բաւականանալ։ Դեռ 1711-ին Աստրախանի վաճառականին խստիւ պատուիրել էր Հայերի դէմ ոչ մի նեղութիւն ու արգելք չը յարուցանելու․ այս հարցի մասին նա շարունակ կրկնում էր իր հրովարտակներում։ 1719 յունիս 6-ին մի նոր հրովարտակ էլ լոյս տեսաւ, որով Աստրախանի Պաշտօնատարանը յայտարարեց մի նոր առանձնաշնորհութիւն, որ այնուհետեւ Հայոց Աստրախանի Ընկերութիւններին, որոնք գոյութիւն ունէին վաղուց առաջ եւ գլխաւոր վաճառականներն էլ հաստատուած էին Ջուղայում ու Աստրախանում, իրաւունք էր տալիս հաստատապէս օգտուել այն իրաւունքներով, որով արտօնուած էին այլ երկրի առեւտրականները։

Մինչ Ռուսաստանը զբաղուած էր այսպիսի երկրորդական գործերով, Պարսկաստանը անշնորհք վարիչների պատճառով հետզհետէ քայքայւում էր․ երկրի խաները միմեանց դէմ զէնք բարձրացնելով, ոտնակոխ էին անում թշուառ ժողովրդին, առեւտուրը հետզհետէ ոչնչանում էր եւ այս բոլորը լրացրեց Աֆղանների արշաւանքը։ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը կանչում էր ռուսաց խաչակիր զօրքին ազատելու բարբարոսների ձեռքից, իսկ Ռուսաստանի Հայոց նուիրակ եւ առաջնորդ Մինաս վարդապետը 1719 թ. ապրիլ 5-ին յայտնեց Պետրոս Մեծին․ «Այն գաղտնի հարցը արդէն ժամանակ է գործնականի վերածելու, որովհետեւ այժմ բարբարոսները ամեն կողմից եւ 'ի ներքուստ թշուառ կացութեան մէջն են» (Պետր. Մեծ. յարաբ. ՏԱ.)։ Ո՞րն էր այդ գաղտնիքը, կարծեմ պարզ

(1) Էջմիածին մենք մեր ծանօթներից մէկին այս մասին նամակ գրեցինք, բայց դեռ քիչ ժամանակ անցած լինելով, — ընդ ամենը մի ամիս — պատասխան չունինք…

է․ Մինաս Վ. վաղուց արդէն տեղեկութիւններ էր հաւաքում Պարսկաստանի վերաբերեալ եւ խթանի պէս խթում էր որա ու նրա կողքը եւ կայսեր էլ ներկայացրել գրաւոր տեղեկութիւններ, որ Հայերը սպասում են անհամբեր։ Այսպիսի հանգամանքներում, երբ Պարսկաստանը ներսից արդէն քանդւում էր, տարակոյս չկայ, որ հայ վաճառականներին քիչ վնասներ չէին հասնիլ եւ Ռուսաստանում հայ առեւտրականների գալուստը զգալի եղաւ։ Ուրեմն մնում էր հարկաւոր միջոցները ձեռք առնել եւ այդպէս էլ եղաւ։ Պարսկաստանի ռուսաց դեսպան Վօլինսկին մի զեկուցագրով յայտնեց ռուսաց արքունիքին, որ Լեզգիների իշխող Դաւուդ բէկը Ղազիկումի Սուրխայ իշխանի հետ յարձակուել են Շամախու վրայ, քաղաքը կողոպտել են եւ ծեծելով ռուսաց վաճառականներին, կողոպտել են նրանց խանութներն ու խլել 500 հազար րուբլու ապրանք։ Այս դէպքը տեղի էր ունեցել 1721 թ. օգոստոսին երբ Պետրոս Մեծն արդէն Շվեդացոց հետ պատերազմը վերջացնելով Նիշտատում խաղաղութեան դաշն պիտի կապէր, ուստի եւ Կայսրը հրամայեց պատրաստութիւններ տեսնել, որի համար եւ Վօլինսկուն էլ յայտնեց։ Պետրոս Մեծը չսպասել առաջ շարժուեցաւ զօրքով եւ Կասպից ծովով էլ նաւատորմիղ ուղարկեց։ Արդէն բնական է, որ Պարսիկները պիտի յաղթուէին եւ պատերազմի վախճանն այն եղաւ, որ 1723 սեպտեմբեր 12-ին Պետերբուրգում դաշն կապուեցաւ, որով Ռուսաստանին մնացին Դերբենդ եւ Բաքուն, եւ Աստրաբադի, Գիլանի ու Մազանդարանի գաւառները։

Պատերազմը ինչքան էլ քաղաքական նպատակ ունէր, այնու ամենայնիւ նա համարեա առեւտրի ծաղկեցնելու համար էր։ Կայսրը ցաւում էր, որ պատերազմի պատճառով առեւտուրը դադար էր առել, ուստի հարկաւոր էր նոր կոչ ուղարկել Հայերին, որոնք առանց այն էլ մի շարք խնդրագրեր ու նամակներ էին գրել եւ 1723 յունիս 3-ին Արտաքին գործոց պաշտօնարանում ստորագրեց այս հրովարտակը, որ այդ նպատակով պատրաստել էր տուել.

«Պարսից երկրում բնակուող պատուական Հայոց ժողովրդին մեր կայսերական ողորմութիւն եւ շնորհաւորութիւն։ Ձեզ յայտնի է, որ վաղ ժամանակից հետէ մեր կայսրութեան եւ Պարսից պետութեան միջեւ միշտ բարի յարաբերութիւն գոյութիւն ունէր եւ երկու կողմի օգտի համար էլ ազատ առեւտուր էր կատարւում, որը Պարսից երկրում եղած խառնակութիւնների պատճառով ընդհատուեցաւ։ Այն ժամանակ մեր վաճառականներին, որոնք Շամախումն էին, նրանք կողոպտեցին եւ սպանեցին, ուստի եւ մենք ստիպուած եղանք այդ երկրում մեր զէնքը գործ դնելու։ Աստուծոյ օգնութեամբ այնպէս պատահեց, որ Կասպից ծովի ափերին եղած այն քաղաքները, որոնց միջոցով առեւտուր էր կատարւում մեզ հետ՝ մեր հովանաւորութեան տակը մտան...» եւ որով-

հետեւ մեծ մասամբ վաճառականութիւնը ձեր ձեռքին էր․ ուստի եւ ինչպէս Պարսկաստանում բնակւող, այնպէս էլ մանաւանդ մեր Պետութեան այլ եւ այլ քաղաքներում արդէն բազմացած հայ բնակիչները․ որոնք առեւտրով են զբաղւում, ամենահպատակօրէն խնդրեցին մեզ․ որ Պարսկաստանում եղած Հայերից հետ այն առեւտուրը վերականգնուի եւ նորոգուի։ Եւ մենք, առ այն ժողովուրդ ունեցած մեր կայսերական ողորմութեամբ սրտով յայտարարում ենք որ մեր հովանաւորութեան ներքոյ եղած քաղաքների հետ ունեցած առեւտուրը (ցանկալի է որ) նորոգուի եւ առանց որ եւ է վտանգի դործեայ յաճախեն ինչպէս Կասպից ծովի ափերին եղած քաղաքները․ այնպէս էլ մեր Պետութեան խորքերը, եւ եթէ կը ցանկանան, թող այն քաղաքներում եւ գաւառներում, որտեղ որ առաջ բնակւում էին, դարձեալ բնակութիւն հաստատեն եւ ազատ՝ առանց արգելքի առեւտուր անեն, մենք էլ խոստանում ենք, որ նրանց առեւտուրը ոչ միայն կը պաշտպանենք եւ բոլոր հարկաւոր գործերի համար էլ կը հրամայենք հոգ տանել, այլ եւ ամենաողորմածօրէն նորանոր առանձնաշնորհութիւններ կը տանք, որպէս զի աւելի շատ շահ եւ օգուտ ունենան։ Եւ որպէս զի հայ ժողովուրդը աւելի եւս համոզուի եւ հաւատայ, մենք՝ ակըւոյս Հայերի խնդրի համաձայն, բարւոք համարեցինք նրանցից մէկին՝ Ցովհաննէս Կարապետին ուղարկել ձեզ մօտ մեր այս բացարձակ հրովարտակով եւ նրան յայտնելով մեր ամենաողորմած կամքն ու բոլոր հայ ժողովրդի խնդիրների համար եղած որոշումները՝ կամենում ենք որ դուք էլ նրան բոլորովին հաւատաք․ Ի հաստատութիւն որոյ մեր այս բացարձակ հրովարտակը արուած է մեր արքունի կնքով»։ (Արձան. Ա. 161-162. Պետր. Մեծի յարաբ. 352)։ (1)

1723 յունիսի 6-ին Ցովհաննէս Կարապետը ստացաւ 100 ոսկեդրամ եւ ճանապարհ ընկաւ դէպի Պարսկաստան. իր հետ տանելով (բացի

---

(1) Այս հրովարտակը ուղարկուել է հայերէն թարգմանութեան հետ, եւ թարգմանողներն են Ղուկաս Եղիաեանը (Լուկա Իլ՚ին), փիրի Մանայողլեանն եւ Յովհաննէս Կարապետը. Թարգմանութիւնը խառն է և անբացատրելի, ահա որպէս նմուշ. «Պատւական Հայոց Ազգին, որն որ Պարսից երկրումն էք բնակեալ. մեր իմփրայթօրութեան ողորմութեամբն շատ բարև ունեմք: Ձեզ հասանիայ որ վաղուց ժամանակաց մեր և Պարսից թագաւորութեան միջումն ամենայն ժամ էլ սիրով գիրանք գրել և համարձակ ամպագարութիւն ասյելէլ. երկու կողմանց ուեստութիւն ելել նորայ. Պարսից երկիրն խառվէց եւ կորվէց և էն ժամանակումն մեր սովդոյգարէրն որ շամախի են, շատ մեծ նեղութիւն և մեծ զարարութիւն ան ավէլ. և սպանութիւն ան արէլ. էդ Հալեթդան մեզ պարտ է դարաց որ դաքէտ երկիրն մեր սրի զօրութիւնն բանացանէք. Աստուծոյ ողորմութեամբն և ավողութեամբն էսպէս արարինք, որ ինչ քաղաք որ կելանայ ծովափուն է, որ էն քաղաքովն վէրոյ սովդոյգարէրն ամենայն ժամ մեր երկիրովն գալման բեգայ. մեր հրամանին ասկուսոյ և մեր ձեռնումոյ ․․ » (Պետրոս 353)։

այս հրովարտակից) մի նամակ յանուն «Պարսից երկրի կացող և բնակեալ Հայոց Ասկեր և յիշխանաց, որ է գլուխ և անմարմնող Ներսէս կաթողիկոսին, և մինն Եսայի, որ է Պարարթու երկրէն, և երկրորդն Սարգիս Զարաբերդու (Ջրաբերդ) և Շիրվան, Գրիգոր և Սարուխան Ալան ուզբաշոց, և այլ ուզբաշի, Շիրվան և Սարուխան և Գրիգորն, որ է Խաչէնու երկրէն»։ Այս նամակը մենք բաց ենք թողնում, որովհետև բովանդակութիւնն ամբողջովին քաղաքական նպատակներ ունի։ Այսքան էլ ասենք, որ Ց. Կարապետը իբրև քաղաքական գաղտնի դեսպան և լրտես մեծ դեր խաղաց և Ռուսաց արքունիքին յայտնեց երկրի դրութեան մասին մանրամասնութիւնները։

Կնքելով այստեղ Պետրոս Մեծի հայ վաճառականութեան ծաղկեցման համար եղած արտօնութիւնների ու հոգսերի պատմութիւնը, մենք չմոռանանք այն էլ յիշել, որ նրա օրով Պարսկաստանից միայն մետաքսը չէր որ մտնում էր Ռուսաստան, այլ և թանկագին ակներ, Բուխարայի մորթին, կարպետներ, բոլ Աստրախանի Հայերը սկսեցին ձկնեղէնի առևտրով զբաղուել, այլ և այլ տեսակ ձկնասոսնձներ էին արտահանում և այլն։ Սենատի հրամաններից մէկի մէջ, որ տրուած է 1724 օգոստոսի 28-ին, յիշուած է որ հայկական ձկնկիթն ու այլ և այլ ապրանքները լաւ տեսակի չեն, ուստի և հրամայուած է պատրաստական ձկնկիթը վաճառել։

1725 յունվարի 28-ին կնքեց իր մահկանացուն Պետրոս Մեծը։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մեռաւ Պետրոս Մեծը, սակայն նրա ձեռնարկածները կենդանի մնացին և մեզ է առել, որ նրա յաջորդները նրան դաւաճանեցին։ Դէպի Հայերն եղած սէրը մնաց նոյն չափի մէջ և հետզհետէ աւելի աւելացաւ, մինչև որ յետոյ բոլորովին թուլացաւ։ Դեռ նոր էր նոնջել վերածնութեան հոգին, երբ Տաճկահայերն էլ ցանկութիւն յայտնեցին Ռուսաստանում առևտուր անելու։ Սա շատ բնական երևոյթ էր։ Պարսկաստանի հայ վաճառականները առաջին քարաւաններ էին ղրկում Հալէպ, Դամասկոս, Բաղդատ, Տարօն, Զմիւռնիա, Տրապիզոն, Էրզրում, Վան և Տաճկաստանի այլ հայաքաղաքներ։ Այս դէպքում 'ի հարկէ ծածուկ չէր կարող մնալ Պարսկահայոց Ռուսաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւնը։

Ճիշդ է մենք մինչեւ այժմ շարունակ խօսեցինք Պարսկահայոց վաճառականութեան վրայ, սակայն այս դեռ չի նշանակում, որ առեւտուրը մի միայն նրանց ձեռքին էր։ Այո՛, նրանց ձեռքին էր Ռուսաստանի առեւտուրը, բայց Եւրոպա՞ն՝ 'ի հարկէ մեծ մասամբ Տաճկահայոց՝ Ո՞վ էր Ազրօն, 'ի հարկէ տաճկահայ, բայց մի՞թէ միայն Ազրօն էր. ո՛չ պատասխանում է Յակոբ Շահան Ջրպետը (1). «Վերջին ժամանակներում, այն է 1687 թ., Հայերը թոյլտուութիւն խնդրեցին Ֆրանսիայում Հնդկական ընկերութիւն հաստատելու. Բօրդօյում եւ Մարսէյլում էլ գրասենեակներ բանալու, սակայն թէպէտեւ Լուդովիկոս ԺԴ-րդը հովանաւորականութեան առաջարկութեան համաձայն մերժեց, այնու ամենայնիւ իր Զմիւռնիոյ հիւպատոսին մասնաւոր կերպով հրամայեց Հայերին առանձին հովանաւորութիւն ցոյց տալ»։

Այս գործը տեղի էր ունենում մի եւ նոյն ժամանակներում, ինչ ժամանակ որ Ռուսաստանում առեւտուրը նոր էր սկզբնաւորուել։ Տաճկահայերը մէկ մէկ դալիս էին Ռուսաստան առեւտուր անելու. եւ այս էլ երեւում է գեներալ Վէյմառնոյն Մատիւշկինին 1725 դեկտեմբեր 15-ին ներկայացրած յայտարարութիւնից, որով նա արքունիքից խնդրում է առաջուայ օրէնքութեան համաձայն թոյլատրել, որ Տաճկաստանի հըպատակ Հայերի բերած արծաթը ընդունին։ Գեներալ-Լէյտ. Մատիւշկինը դեռ նոր էր միջնորդութիւն արել երբ 1726 յունուար 12-ին Հալէպի եւ Դամասկոսի Հայերը մի խնդիր ներկայացրին, որի մէջ խնդրում էին, որ իրենց թոյլ տրուի Աստրախանի վրայով Ազովեան երկիրների հետ առեւտուր անել, բերել տաճկական ապրանքներ, որի համար նրանք խնդրում էին, որ իրենցից էլ այն չափով մաքս վերցնեն, որքան որ վերցնում են Ջուղայեցիներից։ Բնական է, որ Ռուսաստանը չէր մերժել, եւ այդպէս էլ եղաւ եւ թոյլատրուեցաւ։ Այս ժամանակից սկսած Հայերն սկսեցին առեւտուր անել Քէֆէ եւ այլ Տաճկական քաղաքների

---

(1) Յ. Շ. Ջրպետը Եգիպտացի էր, ծն. 1772 թ. փարիզ անցաւ եւ այնտեղ մի քանի տարուց յետոյ Արեւելեան լեզուաց վարժոնի ուսուցչապետ նշանակուելով սկսեց հայերէն լեզուն դասախօսել։ Ներսէս Աշտարակեցին Տփխում դպրոց բանալով նրան Տփխիս հրաւիրեց ուսուցչի պաշտօնով։ Պօլօժենիա խմբագրող յանձնաժողովի մէջ Ջրպետը մեծ դեր է խաղացել։ Մեռաւ 1833 օգոստոս 16-ին։ 1806-ին նա փարիզում հետեւեալ վերնագրով աշխատութիւն տպեց. Recherches sur l'histoire ancienne de l'Asie (Ասիոյ հին պատմութեան վրայ հետազօտութիւններ)։ Այս գրքի ռուսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Աղէքսանդր Խուդաբաշեանը, 1816-ին լոյս տեսաւ Պետերբուրգում։ Գիրքը գիտնական արժէքից զուրկ մի քաղուածական համառօտ պատմութիւն է եւ վերաբերում է հայոց պատմութեան։ Այս գրքի ռուսերէն թարգմանութեան էջ 375-376 ում է գրուած վերեւ մէջ բերած մասը։

[illegible]

—

[illegible]

Գլուխ Ժ

[illegible]

[illegible] 1735 թ. 23-ին [illegible] 20-ին [illegible]

Սենատը մի հրաման ղրկեց Աստրախան, որով պատուիրում էր, բոլոր հայ առեւտրականներին, որոնք բնակւում են Աստրախանում, մուծել տեղական առեւտրականութեան ցուցակները եւ առեւտրական մի քանի հարցերի համար էլ ենթարկել տեղւոյն վաճառապետին։ Սա էլ մի տեսակ արտօնութիւն էր, որով պետութիւնը նրանց ազատում էր ր հպատակների հետ հաւասար ճանաչել։

Այս մի եւ նոյն ժամանակ Պետերբուրգում մեծ դեր էր խաղում Ջուղայեցի հայ վաճառական Ղուկաս Շիրուանեանը։ Շիրուանեանը մի քանի տարի ապրանք բերելով Պարսկաստանից, շնորհիւ պատահական առաջնորդների՝ մեծ վնասներ էր կրել, որովհետեւ Պետրոս Մեծի ժամանակ որոշուած ընթացակից պահապանները (կօնվօյ) այլ եւս գոյութիւն չունէին։ Ղուկաս Շիրուանեանը մեծ ծրագիրներ ունէր, ուստի եւ նախ եւ առաջ ապահովութիւն էր պահանջում եւ դիմեց պետութեան, որ առեւտրականներին ուղեկցելու համար քանի մարդուց բաղկացած պահապան խումբ տան։ 1732 յունիսի 8-ին Սենատը՝ Աննա Իվանովնա կայսրուհու կամքի համաձայն կարգադրեց յարգել յիշեալ Շիրուանեանի խնդիրը։ Այս Ղ. Շ. 1740 ին յունուար 8 ին իրաւունք ստացաւ Վասիլեւսկի կղզիների վրայ, որտեղ ինքն էր բնակւում, եկեղեցի հիմնելու։ 1740-ին սեպտեմբեր 17-ին Ղ. Շ. իր ընկերների հետ (յիշուած են եղբ. Մակարեանները, որոնցից Բարսեղ Մակարեանը բնակութիւն էր հաստատել Մոսկուայում, ժամանակին մեծ դեր էր խաղում եւ 1747 յուլիսի 24-ին ռուսահպատակութիւն ընդունեց, որի համար եւ առանձին արտօնութիւններ ստացաւ. յիշուած է եւ Աստրախանի բնակիչ Աստուածատուրեանը) հետեւեալ բովանդակութեամբ խնդիր ներկայացրեց. «Անցեալ 1710 թ. մեր պապ հայազգի Սափար Բարսեղեանը իրաւունք ստացաւ, որ Թերեք գետի ափերին եւ Կազակների գիւղաքաղաքներում գործարաններ բանայ, եւ սրա համար էլ որոշուած էր տեղ եւ տրուած էին նրան կարեւոր թուով մարդիկ... եւ այլ առանձնաշնորհութիւններ, որի համար էլ Կազանի Վօեվօդա Ապրաքսինին հրովարտակ էր տուած, իսկ 1718 թ. մեր պապին տրուած բարձրագոյն հրովարտակ մետաքսէ գործարաններ բանալու համար... եւ այլն.» խնդրում էին «Տալ տեղ Աստրախանում եւ Ղզլար բերդի մօտ, որպէս զի չերամատան բանան, բրինձ ու բամպակ ցանեն եւ մի քանի տարի առանց մաքս վճարելու արդիւնաբերեն. բացի այս Աստրախանումն էլ թոյլ տալ բանալու մետաքսի եւ բամպակի գործարաններ, թէ արտասահմանից եւ թէ Պարսկաստանից էլ բերել մետաքս եւ գործիքներ այդ գործարանների համար, առանց մաքս վճարելու...»

Այս խնդրի պատասխանը տրուեցաւ 1741 յունիսի 15-ին շնորհած բարձրագոյն արտօնագրով, յանուն Ղուկաս Շիրուանեանի եւ Ընկ., որով պատուիրում էր Աստրախանում եւ Ղզլարում զբաղուել չերամա-

բամբութեամբ․ ցանել բրինձ եւ բամբակ, հիմնել գործարաններ եւ պատրաստել մետաքսէ, կտաւեղէնէ ու բամբակէ գործուածքներ եւ 'ի վաճառ հանել։

Ղուկաս Տէրունեանը ժամանակի ընթացքում մեծ առեւտուր սկսեց արտասահմանի հետ։ Նրա գործարանի գործուածքները, նոյն իսկ Հոլանդիա, Շվեդիա եւ Ֆրանսիա էին արտահանւում․ իսկ Գերմանիայում նա իր գործուածքները փոխում էր չուխայի, գործերի ու հայելիների հետ, եւ այս բոլորն ուղարկում Պարսկաստան, որ տեղ փոխում էր մետաքսի ու ակնեղէնի հետ։ Ղ. Տէրունեանը, չկարող լինելով ղեկավարել ընդլայնելու իր գործը, որպէս զի կարող լինի պատուէրներին գոհացում տալու, եւ 1752 թ. սեպտեմբեր 27 ին, թագաւորութիւն առաջ թեկնածուների նոր առատութեան տեսնելու եւ չկրամապահութիւնը տալ տանելու։ Տէրունեանները վերջը Մոսկուա փոխադրեցան, ուր նոյնպէս գործարաններ հիմնեցին։ Մեզ յայտնի չէ կա՞ն այժմ նրա ժառանգները թէ ոչ։

1749-ից Հայերը մի ուրիշ քաղաք էլ ընտրեցին, որպէս կենդրոն առեւտրի։

Մենք մինչեւ այժմ չը յիշեցինք Կազանը, որովհետեւ չունինք այդ մասին յիշատակութիւններ, բացի այն հասարակ ակնարկներից, որոնք պատահում են մեր առաջ բերած տեղեկութիւնների մէջ։ Այդ ակնարկներին նայած, Հայերը 1626 թ. գնացած էին Կազանից Աստրախան առեւտրական յարաբերութեան մէջ, եւ դա շարունակուել է, 'ի հարկէ ընդհատումներով, նոյն իսկ մինչեւ մեր ժամանակները։ Սակայն 1749-ից արդէն այդ հանգամանքը աւելորդ է եւ Ռուսութեան կողմից Զուղայեցին, որ կազմում էր ընկերութեան հետ առեւտուր էր անում, այս անգամ փորձում է ապրանք տանել դէպի Օրէնբուրգ. նոյն տարուայ օգոստոս 3-ին նա իրաւունք ստացաւ՝ անցնել Օրէնբուրգ։

Ռուս առեւտրականներն առհասարակ դժգոհ էին, որ առեւտուրը համարեա ամբողջովին Հայերի ձեռքին էր։ Նրանք տեսնում էին թէ ինչպէս կամաց կամաց ռուսական քաղաքներում բուն էին դնում Հայերը, որոնք՝ նրանց առեւտրով խլում էին ամէն ինչ ձեռքից։ Էլ Կազան, էլ Օրէնբուրգ, էլ Նարվա եւ միւս քաղաքները բոլորն էլ լցուած էին Հայերով եւ նրանք բացի իրենց բերած ապրանքից մի նոր տեսակ առեւտուր էլ էին ստեղծել, այդ այն էր, որ արտասահմանից բերած ապրանքը օրէնքի համաձայն միայն ռուսահպատակներն ունէին իրաւունք գնելու, իսկ Հայերը պէտք է իրանց գնածը արտասահման եւ բերէին իրենց համար, եւ այդ դէպքում նրանց իրաւունք էր տրւում Պարսկաստան տանելու, սակայն գտնուեցան ճարպիկ Զուղայեցիներ, որոնք սկսեցին միանուագ գնել տարեկան բերած ապրանքը եւ մասամբ Ռուսաստանում ծախել, մնացածն էլ Պարսկաստան տանել։

Մի օր էլ բացուեցաւ ամեն ինչ մէկ անգամ ինչպէս. Մանկունեան եղ-բայրների գործակատարները, որոնք գնել էին Գերմանիայից բերած ապրանքը՝ ընդհանրուեցան — մի ինչ որ թիւրիմացութեան պատճառով— Մանկունեայի փաճառական Գերմանի նաւը. Այդ տեղ մեծ աղմուկ ծագեց. բանը ծեծին հասաւ, և ռուս մի ծխինեցի մէկ խումբ յարձակուելով նրանց վրայ Գերմանի տաճկ... ծեծեցին Հայերին, որոնք առիթ-ռած եղան բողոքելու Արեւի այդ քաղաքի եւ ծեծի հպատակն էր, որ 1756 փետրուար 1-ին Անտոնը հրամայեց չը թողլ այդ պարսկահպատակ Հայերին եւ Ասիայի մ՛յլ ազգութեան առեւտրականներին, որ օտար երկրացիների Ռուսաստան բերած ապրանքը գնեն, որովհետեւ մաքսային օրինագիրքը չէ թողլ տալիս.

Ինչքան էլ ռուս առեւտրականները ճնշումներ գործ դնէին, այնուամենայնիւ պարսկահպատակները շահագործութեան նորանոր աղբիւրներ էին բաց անում. Նրանք գիտէին ձիու յարգը. Պարսկաստանը այնպիսի երկիրներից էր, որ տեղ արտաքին նժոյգների մեծ առեւտուր կար. Հայերը Աստրախանի անապատներում նկատել էին ձիու լաւ տեսակները, մանաւանդ Կալմիկների ձիերը, որոնք մասամբ մօրէն արտաքին են, եւ նրա մասին եղան այդ ձիերի առեւտրով զբաղուել. Հիւսիսից Պարսկաստան տանելն էր, բայց Ռուսաստանից առանց թոյլտուութեան դուրս տանելն էլ անկարելի էր. Այս առեւտրին սկիզբ դրին Ս. Պետերբուրգի երկրորդ կարգի վաճառականի (Ակչչանեան) Սարհատ-ցի Ստեփանի որդիք Մանուէլ եւ Աստուածատուր Նազարէթեանները, որոնք 1757-ին խնդրեցին առաջ արքունիքից թոյլ տալ իրենց Աստ-րախանի անապատներում ձիեր գնելու եւ որոշեալ մաքսը վճարելով ուղարկել Պարսկաստան, որի փոխարէն նրանք խոստանում էին այնտե-ղից ոսկի ու արծաթ բերել. Այս խնդիրներից մէկը 1758 նո-յեմբեր 19-ին Պարսկաստանում նոր առեւտրական ընկերութիւն հիմ-նելու թոյլտուութիւնը խնդրեց, եւ այդ ընկերութեան կառավարիչ կամ վերատեսուչը պէտք է լինէր Յեօրգ Կոխանովը, որ ինչպէս ե-րեւում է՝ Ռուս պէտք է եղած լինի. 1761-ին այս խնդիրը նորից ար-ծարծուեցաւ եւ փոխարքայի խրատուելով արտօնեցաւ. սակայն հետեւան-քը մեզ անյայտ է. Մանուէլ Նազարէթեանն էլ խնդրեց թոյլտուու-թիւն 4000 փութով ակցիզատուրական ընկերութիւն հիմնելու, միայն 150 րուբլի արժողութեամբ. նա 1758 յունիս 15-ին թոյլտուութիւն ստա-ցաւ.

Մի ուրիշ մեծ առեւտրական տուն, որ գործում էր Մոսկուայում, Զաքարիա Շահրիմանեանցի (Սարաճանցի). Առաջին էր Մոսկուայում սեպհական մետաքսագործարան, որ տեղ խալաթներ եւ պարսկական մետաքսէ գործուածքներ էր պատրաստում. եւ որովհետեւ նորանոր մե-քենաներ էր բերել տալիս, ուստի եւ 1756-ին խնդրեց կառավարութիւնից,

որ այդ մեքենաներից մաքս չը վերցնեն ։ Սենատը ապրիլ 2-ին ցուցանեց մաքսատներին, որ այնուհետեւ գործարանների համար բերած մեքենաներից մաքս չը վերցնեն ։

Այնուհետեւ առեւտրի շրջանն աւելի լայնանում է եւ 60-ական թուականներից պետութիւնն արդէն ինքն էլ նոյնպէս նպաստում է առեւտրին ։ 1763-ին Սափարեանի թոռներից թէ որդիներից մէկը իրաւունք ստացաւ Աստրախանի նահանգում այգիներ տնկելու եւ մի եւ նոյն ժամանակ պետութիւնը պարտք տուեց 10 հազար րուբլի, 10 տարի ժամանակով, առանց տոկոսի ։ Սափարեանին այդ նպատակի համար թոյլ էր տրուած գիւղեր գնելու, միայն այդ գիւղերի մեծութիւնն էլ որոշուած էր, որ գնուած գիւղը պէտք է միմիայն 300 տղամարդ ունենար եւ ոչ աւելի ։ Այս տեղ մենք կարծում ենք, որ գիւղացիները պէտք է իբրեւ ճորտ լինէին ։

1767-ին Ղզլարցի հայ Աղաջանը իր ընկերների հետ խնդրեց թոյլտուութիւն վաճառելու համար տախտակներով չիխիր (1) կոչուած գինի տանելու Աստրախան եւ սեպտեմբեր 10-ին իրաւունք ստացաւ ։

1768 յունիս 30-ին տուած բարձրագոյն հրովարտակով հայ ժողովրդին նորանոր իրաւունքներ էին տրուած եւ մի տեսակ հրաւէր Ռուսաստանում ընդ միշտ բնակուելու համար ։ Այս նպատակին հասնելու համար առեւտրի ազատութիւն էր տրւում ։

1771 թ. Ղալմուխները մեծ վնաս հասցրին Աստրախանցի Հայերին եւ Սենատին հրամայուեցաւ 1779 մարտ 11-ին, որ Աստրախանում փոխատուական դրամատուն հիմնեն, որպէս զի առեւտուրը վերականգնանայ, որը 1771-ից արդէն դադարել էր եւ չափից դուրս ընկել ։

1779 նոյեմբերի 14-ին շնորհեցաւ բարձրագոյն հրովարտակ յանուն Ղրիմեցի Հայերի, որոնք հիմնեցին Նոր-Նախիջեւանը ։ Նոր Նախիջեւանից յետոյ հիմնուեցաւ եւ Գրիգորիո-Պօլիսը եւայլն, որոնք նոյնպէս մեծ զարկ տուին վաճառականութեան ։

1783 թ. մարտ 30 ին իշխ. Պօտէօմկինին, որը գեներալ-Գուբերնատոր էր, հրամայուեցաւ հայկական դատարաններ հիմնելու ։ Մի եւ նոյն ձեւի դատարաններ հիմնուեցան նաեւ Աստրախանում ։ Բացի այս, Աստրախանի հայ վաճառականների խնդրանօք 1786 մարտ 18-ին իրաւունք տրուեցաւ այսպէս կոչուած Խորհրդի դատարաններում ներկայացուցիչներ ունենալու ։

Վաճառականութեան հետ զուգընթացաբար Հայերն իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացրին նաւային հաղորդակցութեան վրայ ։ Ճիշտ է, վաղուց արդէն նրանք Կասպից ծովի վրայ նաւեր ունէին, սակայն ս.

---

(1) Նոր, դեռ չը թթուած գինի, այն որ կոչւում է «մաճառ» են ասում ։

րինական ձեւ տալու համար հարկաւոր էր թոյլտուութիւն, մանաւանդ որ նրանց նաւերն առանց թոյլտուութեան չէին կարող ռուսական ծովափնեայ քաղաքներն այցելել։ Երբ Պետրոս Մեծը Կասպից ծովի ափերն իր պետութեան հետ միացրեց, արդէն ակներեւ կերպով մէջ բերուեցաւ եւ նաւային հաղորդակցութեան գործը։ Թէպէտ յիշատակւում են առեւտրական նաւերի մասին, որոնք Հայերին են պատկանելիս եղել, բայց դրանք պէտք է աննշան նաւեր եղած լինին եւ ոչ թէ Պետրոս Մեծի շինել տուած «Օրեօլը», որ այրուեցաւ Ռազինի յարձակման ժամանակ։

Առաջին կանոնաւոր նաւագնացութիւն սկսողն՝ իմ կարծիքով՝ պէտք է հայ վաճառական Սողոմոնեանը լինի, որ խնդրեց ազատել իրեն ու իր ընտանիքին այլ եւ այլ տուրքերից, եւ 1758 նոյեմբեր 19-ին էլ խընդրեց թոյլ տալ որ Կասպից ծովի վրայ երկու առեւտրանաւ բանեցնէ։ 1761-ին յուլիս 25-ին կա՛մ այդ խնդիրը կրկնուեցաւ եւ կամ թէ վերջնական լուծումն ստացաւ։

1760 թ. մի հարց ծագեց։

Աստրախանում գոյութիւն ունէր Գրաֆ Վորոնցովի նաւային ընկերութիւն, որը Կասպից ծովի ձախ (°) ափերի վրայ նաւեր էր բանեցնում։ Գրաֆ Վորոնցովը մի բողոք ներկայացրեց Սենատին Աստրախանի նահանգական դիւանի վրայ (Կանցելեարիա), որ ի մէջ յիշեալ դիւանին մեղադրւում էր 1759 թ. յուլիսին արձակած մի կարգադրութեան համար, եւ այդ կարգադրութիւնն էլ հետեւեալն էր. Դիւանը թոյլ էր տուել Աստրախանի Ծովային Նաւագնացական Ընկերութեան եւ հայ վաճառականներից էլ Մաքսիմ Տատուշեւին (°), Յովհաննէս Բունիաթեանին, Թէվոզ Ջալեանին (Ջալիեւին) եւ ընկերներին որ Աստրախանից նաւեր ուղարկեն Մազիչլախ եւ ձախ ափի վրայ եղած միւս ծովափնեայ քաղաքները։ Նրանք էլ 5 առեւտրանաւ էին ուղարկել զանազան ապրանքով։ Նոյն տարւայ մարտ 30-ին Սենատը բացարեց, որ ձախ ափը Գր. Վորոնցովի ընկերութեանն է տուած եւ իր բացատրութեան 19-րդ յօդուածում ասուած էր. «Յիշեալ դիւանին հրամանագրել, որ Կասպից ծովի ձախ կողմի վրայ ոչ ոքին չը թոյլ տան առեւտուր անելու»։

Մեզ յայտնի հայ նաւատէրերից մէկն էլ Աստրախանի բնակիչ Գրիգոր Կամպանովն է։ Սա Մոսկուայում եւ Ֆրանով գիւղում մետաքսի գործարաններ բացեց եւ վերջը խնդրեց պետութիւնից թոյլտուութիւն Կասպից ծովի վրայ առեւտրանաւեր բանացնելու։ 1769 նոյեմբեր 17-ին Սենատն առհասարակ Աստրախանցի հայերին յայտարարեց նաւային ընկերութիւններ հիմնելու եւ նաւերի թիւը շատացնելու։

Այժմ անցնենք մեր գործի վերջաբանին։

Մենք հայ վաճառականական ցուցակը կնքում ենք Պօղոս կայսեր հրովարտակով ։

Պօղոս կայսեր օրով Աստրախանցիք մեծ առևտուր ունէին ։ մանաւանդ որ Եկատերինէ Բ. կայսրուհին բոլորովին փակել էր Հայերի վաճառքը, մի չորս արտօնութիւններ էր տուել. նոյն էր արել և Պօղոս կայսրը ։ Կայսրը պահանջեց իրեն մի տեղեկագիր ներկայացնել և մանրամասնօրէն ցոյց տալ թէ ինչ հիմունքների վրայ է գրուած Հայերի ձեռքին եղած առևտուրը ։ Կայսեր ներկայացուեցաւ 12 կէտերից բաղկացած մի տեղեկագիր. իսկ մինչև այդ տեղեկագիրը կայսրը մի հրովարտակ շնորհեց կառավարիչ Սենատին, որը նոյնութեամբ թարգմանում ենք այստեղ ։

(Չինի կայսերական ընդարձակ տիտղոսի.)

«Զիջանելով Աստրախանում ապրող հայ հասարակութեան խնդրին, որոնք գրուած են 'ի թիւս ռուսական վաճառականների, Ամենաողորմածաբար հրամայում ենք վերադարձնել նրանց այն իրաւունքները, որ շնորհել են մեր նախորդները այդ հասարակութեան. և այդ հիման վրայ նրանց և իրենց միւս հայրենակիցների համար բարձրագոյնս հրամայում ենք. առաջին՝ թոյլ տալ նրանց, համաձայն առևտրական օրինաց մաքս վճարելով՝ միւս օտարերկրացիների նման առևտուր անել ։ Երկրորդ՝ ընդունել նրանց որպէս ժամանակաւոր հպատակ և ոչ մշտական ։ Երրորդ՝ չստիպել նրանց գրուելու 'ի թիւս ռուս առևտրականների և մի և նոյն ժամանակ այդ կողմից ազատել տուրքերից ու պարտաւորութիւններից ։ Չորրորդ՝ նրանց, բացի քրէական գործերից, դատել Աստրախանում ապրող Աղուանից ընդհանուր դատարանով ։ Հինգերորդ՝ որպէս զի նրանց ընտանեկան կեանքում դժուարութիւններ չառաջանան, ազատել նրանց կոռից և սրա փոխարէն դրամական տուրք վերցնելով՝ այլոց վարձել այդ գործի համար »։

«Պաւէլ»

Տուած է Ս. Պետերբուրգում
1797 թ. փետրուար 20-ին.

ՎԵՐՋ

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04146 8284